

KARADENİZ BÖLGESİ'NİN DEMOGRAFİK YAPISINA DAİR BİR İNCELEME

*Mehmet OKUR**
*Veysel USTA***

ÖZET

Bu yazıda Pontusçuluğun kültürel alt yapısının oluşturulmaya çalışıldığı dönem olan XIX. yüzyıl başından Pontus meselesinin gerek Türkiye içerisinde gerek dışında yürütülen faaliyetlerin zirveye ulaştığı Milli Mücadele yıllarına kadar süren dönemdeki Karadeniz Bölgesinin demografik yapısı irdelenmektedir. Yaklaşık yüz yıllık dönemi konu edinmiş olan bu yazıda yalnızca Türklere ait nüfus bilgileri değil, Karadeniz Bölgesi'nde en az Türkler kadar Rum yaşadığını iddia eden Rumların/Yunanlıların ileri sürdüğü rakamlar ve yabancı kaynakların bölge ile ilgili nüfus bilgileri de verilmekte ve değerlendirilmeye tabi tutulmaktadır.

Ortaya konulan bilgiler ve yapılan değerlendirmeler sonucunda; XIX. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık bir süreçte Karadeniz Bölgesi'ndeki gayrimüslim nüfusun büyük bir değişime uğramadığı, ya da en azından Rumların iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin Rumları göçe tabii tutmasından dolayı azalmadığı, aksine bir miktar arttığı ancak hiçbir zaman bölgedeki toplam nüfusun %15-20'sini aşmadığı dikkati çekmektedir. Elimizde 1919 yılına dair nüfus verileri olmamakla birlikte Hrisantos'un Pontus bölgesi olarak tanımladığı Trabzon Vilayetinin tamamı, Sivas Vilayetinin Karahisar-ı Şarki ve Amasya sancakları ile Kastamonu Vilayeti'nin Sinop Sancağı'nın 1904-1905 yılı verilerine göre Müslüman ve Rum olmak üzere toplam nüfusu 1.432.550 olup, bu nüfusun 1.210.241'ini Müslümanlar (%84.5), 222.309'unu ise Rumlar (%15.5) oluşturmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Demografik Yapı, Türk, Rum, Trabzon.

* Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

** Okt. Karadeniz Teknik Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü

AN ANALYSIS OF DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF BLACK SEA

ABSTRACT

In this article which was written by us, demographic structure of Greek movement's policy whether in Turkey or out of Turkey is investigated from 19th century namely the Greek movement was happen to start to National Struggle. Not only the information of Turk's population but also figures which assert that Greeks lived in Black Sea as many as Turks, are given and evaluated in this article including centenarian period.

This evaluated information indicates that the population of non-Muslim has not changed drastically or their population has not become less because of Ottoman Empire's forcing emigration the Greeks as their assertion, on the contrary their population has increased but their total population has not passed beyond about %15 or %20. We have not got population data of 1919 but according to town of Sinop figures which found in 1904-1905 the whole region of Trabzon Province describing Hrisantos's Pontus, Karahisar-1 Şarki in Sivas Province, Kastamonu Province and town of Amasya, the total population of both Muslim and Greeks is 1.432.550 and Muslims has 1.210.241 (%84.5), Greeks has 222.309 (%15.5)

Key Words: Black Sea, Demographic Structure, Turk, Greek, Trabzon.

KARADENİZ BÖLGESİ'NİN DEMOGRAFİK YAPISINA DAİR BİR İNCELEME

Bu yazıda Pontusçuluğun kültürel alt yapısının oluşturulmaya çalışıldığı dönem olan XIX. yüzyıl başından Pontus meselesinin gerek Türkiye içersinde gerek dışında yürütülen faaliyetlerin zirveye ulaştığı Milli Mücadele yıllarına kadar süren dönemdeki Karadeniz Bölgesinin demografik yapısı irdelenmektedir.

Yaklaşık yüz yıllık dönemi kapsayan bu yazıda yalnızca Türklere ait nüfus bilgileri değil, Karadeniz Bölgesi'nde en az Türkler kadar Rum yaşadığını iddia eden Rumların/Yunanlıların ileri sürdüğü rakamlar ve yabancı kaynakların bölge ile ilgili nüfus bilgileri de verilmekte ve değerlendirmeye tabi tutulmaktadır. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıldaki nüfusu hakkında ortaya konulan rakamların kesin bilgiler olduğu iddia edilemez. Bu husus hem Osmanlı hem de yabancı kaynaklı veriler¹ için geçerlidir. Bununla birlikte Osmanlı istatistiklerinin belli bir tutarlılık izlemesi, birçok yabancı araştırmacının bu istatistiklere başvurmaları ve onları referans göstermeleri Osmanlı nüfus istatistiklerinin diğer kaynaklara göre daha güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır.² Çünkü Osmanlı Devleti, başta yeni fethedilen yerler olmak üzere kendi toprakları üzerinde yaşayan halkın sayım ve yazımını yaptırırdı.³ Bu sayımların arkasındaki neden imparatorlukta toplam nüfusun ya da toplumsal-etnik bileşime ilişkin ayrıntıların doğru olarak kaydını yapmaktan çok vergi ve asker kaydı esasına dayanmaktaydı. Dolayısıyla devletin toprak düzeni ile yönetim sistemi bu sayım ve yazım işlerini zorunlu kılmaktaydı.⁴

Bunun dışında Osmanlı nüfus sayımlarında başlangıçta yalnızca erkek ve vergi mükellefi olan nüfusun esas alınmış olması önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Ancak bu eksiklikler gayrimüslimlerden çok Müslüman halkın nüfus sayımında daha belirgindir. Zira Hıristiyanlar, bir takım özerklik ve hak

¹ Batılı araştırmacılar çoğu kez salt imparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dini toplulukların siyasi iddialarını desteklemeği amaçladıklarından ya mevcut istatistikleri çarpıtmakta veya alenen değiştirmekte idiler. Bu durum özellikle Osmanlı'nın Avrupa toprakları, yani Hıristiyan unsurların yoğunlukta olduğu yerler için geçerli olmuştur. Örneğin 1876 yılının Aralık ayında düzenlenen İstanbul Konferansı'na Ruslar tarafından sunulan bir dizi istatistikte Bulgarlar, Orta ve Kuzeydoğu Balkanların çoğunluğunu oluşturuyorlardı. Bu istatistiklerde Yunanlılar, Sırp, Ulahlar ve diğer Hıristiyanlar tümüyle göz ardı edilmiş, Müslümanların sayısı az gösterilmiştir. Yunanlılar da Rus istatistiklerine karşı kendi istatistiklerini öne çıkarmışlardı ki burada da Müslümanlar azınlık olarak gösterilmekteydi. Batılı araştırmacıların başvurduğu bir diğer hile de seçilen her hangi bir bölgedeki Hıristiyan unsurları bir bütün olarak verirken Müslümanları aşiret toplulukları veya Sünni, Şii şeklinde sınıflara ayırmalarıydı. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)* (Çev: Bahar Tırnakçı), İstanbul, 2003, s. 41-42.

² Birçok önde gelen Avrupalı araştırmacı (Ubicini, Boue, Urguhart, Kutschera, Paul Boutet, A. Ritter zur Hele von Samo, Ernest Behm, H. Wagner, Vital Cuinet) Babialinin resmi rakamlarını güvenilir kabul etmişlerdir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 43-44.

³ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı'da Gayri Müslim Teb'annın Yönetimi*, İstanbul 1990, Risale Yayınları, s. 71.

⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 46.

talepleri nedeniyle bilinçli olarak sayılarını fazla göstermek çabası içindeydiler.⁵

Osmanlı Devleti'nin genelini ilgilendiren bu hususların dışında Trabzon Vilayeti'nin idari teşkilatlanmasında meydana gelen değişiklikler, bu değişikliklerin sağlıklı bir şekilde tespit edilmemesi ve yeterince irdelenmemesi de bölgenin demografik yapısı ile ilgili farklı rakamların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, mevcut idari taksimatların tamamı adına yapılan değerlendirmelerin detayları incelendiğinde açıkça göze çarpmaktadır. Özellikle aynı idari taksimat içinde yer almasına rağmen bazı kaza, nahiye veya köylerin verilerinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tür eksiklikler bir idari taksimatın bütünü adına yapılan değerlendirmelerde sonuçları itibarıyla önemli sapmalara neden olmaktadır.

Bu nedenle, Karadeniz Bölgesi'nin nüfus değerlendirmelerine geçmeden önce Trabzon Vilayeti'nin idari teşkilat yapısına kısaca göz atmak, özellikle de Tanzimat'tan sonraki düzenlemeler dikkate alınarak bir nüfus değerlendirmesi yapmak konunun anlaşılmasında yararlı olacaktır.⁶

II. Mehmet'in Trabzon'u 1461 yılında Osmanlı topraklarına katılmasından sonra şehrin idari teşkilat yapısında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda bir Sancakbeyi atanan Trabzon, 1520 yılına kadar idari yönden bağımsız bir "uç sancağı" şeklinde teşkilatlandırılmıştır. Ancak Trabzon askeri ve siyasi tedbirler gereği zaman zaman farklı idari birimlere dâhil edilmiştir.⁷ 1520'de kurulan Vilayet-i Rum-ı Hadis'e bağlanan Trabzon Sancağı 1535 yılına gelindiğinde Erzurum'da kurulan Eyalet-i Rum-ı Hadis'e bağlanmıştır. 1581'den itibaren Batum Beylerbeyliği'ne bağlanan Trabzon, 1650'lerden sonra Eyalet statüsüne kavuşmuştur.⁸ Bu düzenlemeye göre Trabzon Eyaleti'ne merkez kaza, Maçka,

⁵ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı, 1914 Nüfusu*, İstanbul, 2008, s. 165.

⁶ Mesela Giresun, Akköy, Pir Aziz ve Keşap 1855'lere kadar Trabzon livasına bağlı iken, bu tarihten sonra Trabzon Eyaleti'nin livalarından Ordu'ya bağlanmış, yaklaşık on yıl sonra tekrar Trabzon Sancağı'na tabi kazalar içersinde yer almış, 1875'de bu kez Sivas Vilayeti'ne bağlı Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na tabi kılınmıştır. Giresun'un Sivas Vilayeti idari taksimatı içinde yer alışı fazla uzun sürmemiş ve 1879'dan itibaren tekrar Trabzon Sancağı'na bağlanmıştır. Selçuk Günay, *Resmî Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı* (Doktora Ön Çalışması), Erzurum, 1980, s. 38-67; Hanefi Bostan, "XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdari Taksimatı ve Nüfusu", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul, 1997, s. 123-124.

⁷ Hanefi Bostan, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, Türk Tarih Kurumu, s. 20; Feridun Emecen, "Trabzon Eyaleti'nin Batı Sınırları", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*" (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 160.

⁸ Bostan, *a.g.e.* s.21-23.

Sürmene, Of, Rize, Mapavri (Çayeli), Giresun, Keşap, Kürtün, Yavabolu ve Tirebolu kazaları ile Torul nahiyesi bağlandı.

Yaklaşık iki yüz yıl bu statüde kalan Trabzon Eyaleti, Tanzimat'ın ilanından sonra merkez ve taşra teşkilatında gündeme gelen değişiklikler bağlamında vilayete dönüştürüldü. 1846-1847'de yapılan yönetim değişikliği ile Trabzon Eyaleti, merkez (Trabzon), Karahisar-ı Şarki, Canik, Gönve ve Batum sancaklarından oluşuyordu.⁹ Bu düzenlemeyi 1867'de çıkarılan Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi izledi ki; bu Nizamname 1864'te çıkarılan Tuna Vilayeti Nizamnamesi'nin¹⁰ Osmanlı Devleti'nin tamamına uygulanması anlamına geliyordu. Ancak, 22 Ocak 1871 (29 Şevval 1287) tarihinde yayınlanan İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi ile vilâyet yönetiminde yeni bir düzenleme daha yapılmış ve Osmanlı Devleti bu düzenlemeyle idarî bakımdan 27 vilâyet ve 123 sancağa bölünmüştü.¹¹ Vilâyet, liva (sancak), kaza, nahiy ve köy yönetimini ayrıntılı bir şekilde belirten bu Nizamname¹² ile Trabzon Vilayeti; Merkez Sancağı, Lazistan Sancağı, Gümüşhane Sancağı ve Sivas Vilayeti'ne bağlı iken Trabzon'a aktarılan Canik Sancağı¹³ olmak üzere yeniden yapılandırıldı.

Yeni düzenlemeye göre, Trabzon merkez, Giresun, Bucak (Ordu), Rize, Tirebolu ve Of Kazaları ile Akçaabat, Yomra, Vakf-ı Sagir, Maçka, Tonya ve Vakf-ı Kebir Nahiyeleri Trabzon Merkez Sancağı'na bağlandı. Giresun Merkez, Akköy ve Keşap Nahiyeleri Giresun Kazası'nı; Bucak Merkez, Ulubey, Hapsemana (Gölköy), Aybastı ve Perşembe Nahiyeleri Bucak (Ordu) Kazası'nı; Rize Merkez ve Kura-i Seba (İkizdere) Nahiyesi Rize Kazası'nı; Tirebolu Merkez ve Görele Nahiyesi Tirebolu Kazası'nı; Of Merkez ve Sürmene Nahiyesi Of

⁹ Ayhan Yüksel, *Giresun Yazıları*, İstanbul, 2007, s. 36-37.

¹⁰ Tuna Vilayet Nizamnamesi, Tanzimat'tan sonra taşra yönetiminde yapılan ilk sistemli düzenlemelerdir. Fransız yönetim örgütlenmesini Model olarak alan bu Nizamname'de özellikle yönetsel bölünme alanında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Nizamname ile vilayet, sancak, kaza ve köy yönetimi ayrıntıları ile belirtilmiştir. En büyük yönetim birimi "Eyalet" den "Vilayet"e çevrilmiştir. Vilayetler livalara; livalar, kazalara; kazalar, nahiyelere ayrılmıştır. Vilayet yönetimi valie, sancak yönetimi mutasarrıfa, kazanınki ise kaymakamlara bırakılmıştır. Muzaffer Sencer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, İstanbul, 1986, s. 79; William Bennet Munro, "Fransa'nın Taşra İdaresi", (Çev. V.Tönük), *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944 s. 156-182; Marcel Waline, "Fransız İdare Hukukunda Vilayet", (Çev. V. Tönük) *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944, s.113-131.

¹¹ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara 1974, s. 48-49.

¹² *Düster*, Birinci Tertib, I. Cilt, İstanbul 1289, Matbaa-i Amire, s. 635-651.

¹³ Rıza Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, Samsun 2006, Büyükşehir Belediyesi, s.66-67.

Kazası'nı oluşmaktaydı.

Gümüşhane Sancağı'na bağlı kazalar ise, Gümüşhane Merkez, Kelkit ve Torul kazalarıydı. Bunlardan Gümüşhane Merkez Kazası; Gümüşhane merkez, Kovans (Kale) ve Yağmurdere Nahiyelerinden, Kelkit Kazası; Kelkit ve Şiran Nahiyelerinden, Torul Kazası ise; Torul ile Kürtün Nahiyelerinden meydana gelmekteydi.

Canik Sancağı da Samsun, Ünye, Bafra ve Çarşamba kazalarından oluşmaktaydı. Bunlardan Samsun Kazası; Kab-ı Maden ile Samsun ve Kavak Nahiyelerinden, Ünye Kazası; Ünye Merkez, Fatsa, Bolaman, Karakaş ve Niksar Nahiyelerinden, Bafra Kazası; Bafra Merkez ve Alaçam Nahiyelerinden, Çarşamba Kazası ise; Çarşamba Merkez ve Terme Nahiyelerinden ibarettir.

Lazistan Sancağı'na bağlı kazalar, Batum, Livane ve Arhavi'ydi. Belirtilen kazalardan Batum; Merkez, Çürüksu, Acara-i Süfla (Aşağı Acara) ve Acara-i Ulya (Yukarı Acara) Nahiyelerinden, Livane; Merkez ve Maçahel (Camili) Nahiyelerinden, Arhavi; Merkez, Hopa, Gönye, Atina ve Hemşin Nahiyelerinden oluşmaktaydı.¹⁴ Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Batum Ruslara bırakılınca Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize'ye taşınmıştır.¹⁵

Zaman içinde coğrafyanın büyüklüğü, nüfusun artması ve merkezden idarenin zorluğu gibi nedenlerden dolayı, diğer idari bölgelerde olduğu gibi Trabzon Vilayeti'nin idari taksimatında da değişikliklere gidilme ihtiyacı doğdu. Nitekim Kafkaslarda yaşanan Rus baskısından kaçan çok sayıda insanın Samsun bölgesine gelmesi üzerine Canik Sancağı 1872'de müstakil livaya haline dönüştürülerek Trabzon Vilayeti'nden ayrıldı. Ancak bu uygulama yalnızca beş yıl devam ettikten sonra 1877'de alınan bir kararla yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlandı.¹⁶ Bununla birlikte Canik Sancağı, 1910 yılında çıkarılan bir kanunla yeniden müstakil sancak haline getirilerek Samsun Merkez, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Terme ve Ünye kazaları bu mutasarrıflığa bağlandı.¹⁷ Bu tarihten itibaren Trabzon Vilayeti; Trabzon Merkez, Lazistan ve Gümüşhane Sancağı olmak üzere üç sancaklı bir il olarak varlığını sürdürdü. Milli Mücadele dönemine kadar bu şekilde devam eden Trabzon Vilayeti'nin idari teşkilat yapısı, 1920'de

¹⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 1993. s. 139-145.

¹⁵ Abdurrahman Okuyan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon* (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun, 2003, s. 197.

¹⁶ Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", s.69.

¹⁷ Karagöz, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", s. 70-71.

Giresun'un, 4 Nisan 1921'de ise Ordu'nun müstakil mutasarrıflık haline getirilmesiyle yeniden değişti. Trabzon Vilayeti'ne bağlı Sancaklar olan Rize ve Gümüşhane ise 20 Nisan 1924 tarihli kanunla müstakil il'e dönüştürüldü.

Nüfus sayımında görülen aksaklıklar ve idari taksimattaki değişikliklerle ilgili bu kısa değerlendirmeden sonra XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfus yapısı ile ilgili genel bilgilere, daha sonra da Karadeniz Bölgesi'nin demografik yapısının irdelenmesine geçilebilir.

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda ilk genel nüfus sayımı II. Mahmut döneminde, 1830-1831'de yapılmıştır.¹⁸ Buna göre Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve Avrupa topraklarında; 2.490.892'si Müslüman, 1.080.463'ü Hıristiyan, 35.707'si Çingene, 15.297'si Yahudi ve 18.742'si Ermeni olmak üzere toplam 3.641.101 kişi yaşamaktaydı.¹⁹ Ancak belirtilen bu rakam gerçek nüfusu vermekten uzaktır. Bu durum dönemin şartlarından kaynaklanan sorunlardan ziyade Osmanlı Devleti'nin bu sayımda, Müslüman olmayanlara şahsi vergi uygulaması getirmek ve yetişkin Müslüman erkekleri orduya almak gibi bir esasa göre hareket etmesinden dolayıyla yalnızca erkek nüfusun sayılmasından kaynaklanmaktaydı.²⁰

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra yenilik ve ıslahat faaliyetleri çerçevesinde yeni nüfus sayım çalışmaları başlatılmışsa da²¹ Osmanlı Devleti'nde kapsamlı bir nüfus sayımı çalışmasının ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında başladığı görülmektedir. Zira Kırım Harbi sonrası Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç eden Müslümanların, 1856 Paris Antlaşması'nın getirdiği anlayış

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 2003.

¹⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 149-154. Ancak orduya asker vermeyen bölgelerin sayımın dışında tutulduğu unutulmaması gerekir. Sayım dışında tutulan ve orduya asker vermeyen eyaletler şunlardır: Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Habeş. Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı*, s. 13-17.

²⁰ Nitekim hükümet, kadınlar, yetimler, ergenlik çağına gelmemiş Hristiyanlar, akli ya da fiziksel özürlüler, yüksek düzey devlet görevlileri gibi kişisel vergi vermekle yada askerlik hizmetiyle yükümlü olmayan bireylerle ilgilenmiyor ve onları kayıtlarına geçirmeyi de düşünmüyordu. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 47.

²¹ Tanzimat Fermanı sonrası (1844 yılında) başlatılan nüfus sayımının neticelenmesi çok uzun yıllar almış, hatta Hükümet 1857'de sayımın kapsamı genişletmişti. Resmi yazışmalardan Kıbrıs'taki bu sayımın 1861'de ancak tamamlandığı anlaşılmaktadır. Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, s. 142.

farklılığı dolayısıyla ülkedeki etnik topluluğun tam sayısının bilinmesi ihtiyacı²², 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinin taşra yönetiminde meydana getirdiği değişiklikler ülkede yeni ve kapsamlı bir nüfus sayımının yapılmasını gerekli kılıyordu.

İşte belirtilen bu unsurlar ile ordunun asker, devletin vergi ihtiyacı; kamu hizmetlerinin daha iyi yapılabilmesi gibi nedenlerle yeni bir nüfus sayımı yapılması için harekete geçilmiş ve nüfus sayımıyla ilgili düzenleme yapma yetkisi Şuray-ı Devlet'e verilmiştir. Şura-yı Devlet tarafından hazırlanan "Sicil-i Nüfus Nizamnamesi" 4 Eylül 1881'de yürürlüğe girmiştir.²³ 1882 yılında başlanan nüfus sayımı işlemleri ancak 1893'de tamamlanmış ve Cevdet Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamit'e sunulmuştur. 1893'te yayınlanan bu nüfus kayıtları, XIX. yüzyıl Osmanlı nüfusu ile ilgili en düzenli ve güvenilir bilgileri vermekle beraber, sayımın uzun bir zaman dilimine yayılmasından kaynaklanan bazı eksiklikler olabilir. Ancak burada şu husus belirtilmelidir ki Trabzon Vilayeti, sayımı hemen hemen en erken ve eksiksiz olarak tamamlanan vilayetlerden biridir.²⁴

1882-1893 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre Osmanlı Devleti'nin Anadolu, Suriye, Irak ve Avrupa topraklarındaki toplam nüfusu 20.488.562'idi ve nüfusun %80'inden fazlasını Müslümanlar oluşturmaktaydı.²⁵

Osmanlı Devleti'nin nüfusu hakkında yabancı kaynaklarda da çeşitli bilgiler ve nüfus istatistikleri bulunmaktadır. Ancak bu bilgi ve istatistikler ciddi soru işaretleri taşımaktadır. Öncelikle bu kaynaklarda nüfusla ilgili çalışmalar çoğu kez Osmanlı Devleti içindeki bazı etnik ve dini unsurların siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır. Bu istatistikler aynı zamanda yazarlarının önyargılarını da ortaya koymaktadır. En önemlisi de nüfusla ilgili istatistiklerin emperyalist bir devletin veya bu tür devletler tarafından yönlendirilen bir halkın

²² Bu dönemde Hristiyan topluluklar arasında yükselen ulusal bilinç, kendini ulusal kiliselerin ve okulların kurulması gibi çeşitli talepler biçiminde olduğu kadar, çoğu zaman diğer toplulukları göz ardı eden istatistiklerle desteklenen bağımsızlık ve toprak talepleri biçiminde gündeme geldiğinden belli başlı her Hristiyan etnik toplulukların tam nüfuslarını bilme gereği doğmuştur. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 47.

²³ Esasında söz konusu yetki daha 1868'de Şuray-ı Devlet'e verilmiş ve ilgili kurum, yeni bir nüfus kayıt sisteminin kurulması ve genel nüfus sayımı ile ilgili olarak 1875 yılında çeşitli nizamnameler hazırlamışsa da çeşitli iç ve dış olaylar sebebiyle bu nizamnameler uygulamaya konulamamıştır. Ali Güler, *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar*, Ankara, 2001, s. 80-81.

²⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 72-73.

²⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 72-74.

toprak talebini karşılayacak şekilde çarpıtılmış veya değiştirilmiş bilgileri ihtiva etmesidir.²⁶ Bu durum aşağıda Karadeniz Bölgesi ile ilgili verilecek olan birbiriyle uyumsuz ve oldukça abartılı rakamlarda açıkça görülecektir.

Osmanlı Devleti'nde ilk genel nüfus sayımı olan 1831 nüfus sayımına göre, Rize, Giresun, Görele, Keşap, Vakfikebir, "Pulathane", Sürmene ve Of'u kapsayan Trabzon Sancağı'nda 125.121'i Müslüman ve 11.431'i Hristiyan olmak üzere toplam 136.552 erkek nüfus, Canik Sancağı'nda 40.935 Müslüman, 14.808 Hristiyan olmak üzere 55.743 erkek nüfus, Kastamonu'da ise 114.854 Müslüman ve 3.285 Hristiyan olmak üzere toplam 118.139 erkek nüfus bulunmaktaydı.²⁷ Yani XIX. yüzyılın başlarında Karadeniz Bölgesi nüfusunun yaklaşık % 90'ını Müslüman, % 10'unu da Hristiyanlar oluşturmaktaydı.²⁸

Şehir nüfuslarına gelince; 1797 ve 1813 yıllarında Trabzon'a seyahat eden yabancı gezginler, Trabzon şehir nüfusunun 15 bin kişi olduğunu tahmin etmekteydiler.²⁹ Bölge ile ilgili araştırmacılardan Stefanos Yerasimos, Trabzon nüfusunun 1830'lu yıllara varmadan 20 bine ulaşmış olabileceğini belirtirken³⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba adlı eserin yazarı Daniel Panzac, daha kesin bir rakam vermekte ve 1830'da şehirde 6300 erkek nüfus bulunduğunu iddia etmektedir.³¹ Trabzon Fransa Konsolosluğu'nun kurucusu Pierre Jérôme Dupré 1803'te şehrin nüfusunu; 12.000'i Müslüman, 2.500'ü Rum ve 1.500'ü de Ermeni olmak üzere toplam 16.000 olarak tespit etmiştir.³² 1821-1829 yılları arasında Anadolu'da gezi ve incelemelerde bulunan V. Fontanier ise Trabzon nüfusunun 60.000 kişi olduğunu, bu nüfusun 700-800'ünü Hristiyanların teşkil ettiğini

²⁶ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 41.

²⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 60, 150-154.

²⁸ Hanifi Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı", *Geçmişten Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara, 2007, s. 141.

²⁹ 1813 yılında Trabzon'a gelen John MacDonald Kinneir şehir hakkında: "Trabzon'un; Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, Gürcüler, Çerkezler ve Tatarlardan oluşan 15 bin kişiyi barındırdığı söyleniyor" demektedir. Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon 1808-1878* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2006, s. 41; Abdurrahman Okuyan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon*, s. 60.

³⁰ Stefanos Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati" (Çev.: İsmet Akça-Didem Danış), *Bir Tuftudur Trabzon*, İstanbul, 1997, s. 283; Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı", s. 142-143.

³¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997, s. 182; Bostan, Bostan, "Fetihten Yunan İsyanına Kadar..", s. 143.

³² Faruk Bilici, "XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Pasris'in Arka Kapısı", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2007, Sayı:3, s. 42.

yazmaktadır.³³ Trabzon'daki Amerikan Misyonluğu da aynı yıllarda Trabzon'da yaklaşık 56.000 kişinin yaşadığını belirtmektedir.³⁴ Eğer verilen bu rakam Trabzon'a bağlı yakın yerleşim yerlerini de içine almıyorsa diğer bilgilere oranla çok fazla olduğu göze çarpmaktadır.

1832'de Trabzon'a gelen Charles Texier, şehir nüfusunun 8.000 hane olduğunu ve bunun 28 mahalleye yayılmış olan 6000 hanesinin Türklerden, 8 mahallede 1500 hanenin Rumlardan ve 4 mahallede 500 hanenin Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.³⁵ 1830-1837 yılları arasında İngiltere'nin Trabzon Konsolosu olan James Brant ise şehrin nüfusunun 25.000-30.000 arasında olduğunu ve bu nüfusun 24.000'inin Müslüman, 3.500-4.000'inin Rum ve geriye kalan 1.500-2000 kişinin ise Ermeni olduğunu belirtir.³⁶

1840'da Trabzon'u ziyaret eden Jakob Philipp Fallmerayer de şehrin nüfusu hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Doğruluğu en denenmiş, esasen komünün (cemaat) kayıtlarından elde edilmiş ve şimdiki Başpiskopos Kostantinos tarafından onaylanmış tahminlere göre Trabzon'un (1840) her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 evi ve aynı şekilde bu sayıda ailesi bulunuyordu. Bu ise en çok 30 ila 33 bin yaşayan nüfus demektir. Bu 5800 ailenin içinde, Franklar dahil Ermeni Katoliklerinin sayısı 98'i geçmez. Roma ve Bizans'tan ayrılan milliyetçi Ermenilerin payı 400'ün biraz üzerinde. Türklerin payı ise 5000 dolayındadır. Edirne Antlaşması (1829) ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden göç edenlerle Türk nüfusu Trabzon'da büyük artış göstermiş, ancak bu sayı daha sonra tekrar azalmıştır.”³⁷

1843'de Trabzon'u ziyaret eden tıp ve felsefe doktoru Alman seyyah Karl

³³ Cüneyt Akalın, “Batılıların Gözüyle Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul, 1997, s. 245, 245-252.

³⁴ *Araund The Black Sea, Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circasia, Daghestan, The Crimea, Roumenia*. By William Elory Curtis Author of “Turkestan: The Heart of Asia”, “Between The Andes and The Ocean”, Today in Syria and Paletsine”, “Modern India”, ETC. ETC., Hodder & Stoughton, New York, 1911, s. 33.

³⁵ Bostan, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı”, s. 143

³⁶ A. Üner Turgay, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elementes of Ethnic Conflict”, *Chiristians and Jews in the Ottoman Empire* (Ed.: B. Braude-B.Lewis), New York, 1982, s. 302.

³⁷ Jacob Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar* (Çev.: Hüseyin Salihoğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 54-55.

Koch, şehirde 6 bin evde 30 bin nüfusun yaşadığını, bu nüfusun 1500'ünün Ermeni, 1000'inin Rum ve 300'ünün de İtalyan menşeli olduğunu bildirmektedir.³⁸

1847 Yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a kadar bir inceleme gezisine görevlendirilen Feruhan Bey³⁹, Trabzon'da 3000'i Türklere, 1000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilere, bir kısmı da yabancılara ait olmak üzere toplam 5000 kadar ev olduğunu, Ermenilerin nüfusunun kadın ve erkek olmak üzere 3897, toplam nüfusun ise 33. 000 civarında olduğunu yazmaktadır.⁴⁰

Gerek Osmanlı resmi rakamlarına, gerekse yabancı seyyahların verdiği rakamlara bakıldığında XIX. yüzyılın ilk yarısı için Trabzon vilayet merkezinde aşağı yukarı 30.000 kişinin yaşadığı, bu nüfusun en az 25.000'inin Müslüman, geriye kalkanının da gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Fontanier ve Amerikan Misyonu'nun verdiği 55-60 bin rakamı büyük bir ihtimalle merkez ve merkeze yakın yerleşim yerlerinin toplam nüfusunu içermektedir. Zira yabancı seyyahların notlarında ve bölgede incelemelerde bulunan Osmanlı memurlarının raporlarında hem nüfus sayılarında hem de hane sayılarında Müslüman ve gayrimüslimlerle ilgili yaklaşık rakamlar yer almaktadır.

Kırım Savaşı yıllarında Doğu Karadeniz civarındaki hastanelerin genel müfettişi olan Humpry Sandwith de Trabzon şehrinin nüfusunun 20.000'in üzerinde olduğunu ve Müslümanların Rum ve Ermenilere oranla belirgin bir çoğunluk oluşturduklarını ifade etmektedir.⁴¹

1860 tarihli İngiliz konsolosluk raporlarına göre ise, Trabzon şehrinde; 40.000 Müslüman, 10.000 Rum, 3.000 Ermeni, 1.500 Avrupalı, 600 İranlı, 500 Ermeni Katolik ve 100 Ermeni Protestan olmak üzere toplam 55.800 kişiden meydana gelen bir nüfus yaşamaktaydı.⁴²

³⁸ Veysel Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, Trabzon, 1999, s. 117-126.

³⁹ 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a kadar bir inceleme gezisine görevlendirilen ikinci mabeyinci Ragıp Bey'e refakat eden Doktor Perunak Feruhan Bey, yol boyunca uğradıkları yerlere ilişkin notlat tutmuştur. Bu yerlerden biri de Trabzon'du. Usta, *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerle Trabzon*, s. 127.

⁴⁰ Şehabeddin Tekindağ, *İslam Ansiklopedisi* 12/1, M.E.B, İstanbul, 1993, 468-469.

⁴¹ Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon*, s. 43, 48.

⁴² Osmanlı nüfus sayımı esas alınarak hazırlanan 1860 tarihli bu rapora göre Ordu, Gümüşhane, Lazistan ve Trabzon'u kapsayan vilayet genelinde ise; 277.050 Müslüman, 44.090 Rum, 10.804 Ermeni olmak üzere 331.944 nüfus yaşamaktaydı. İlber Ortaylı, "XIX. Yüzyılda

1869'dan sonra bölge nüfusu ile ilgili bilgi veren yeni kaynaklar da ortaya çıkmıştır ki, bunların en önemlisi vilayet salnameleridir. Tanzimat dönemi uygulamalarından biri olarak 1847 yılında Devlet-i Aliye-i Osmaniye adıyla merkezde başlatılan yıllık çıkarma uygulaması 1869 yılından itibaren vilayet merkezlerine de kaydırılmıştır. Vilayet yönetimleri de 1869'dan itibaren kendilerine bağlı olan her türlü yerleşim birimi ile ilgili önemli bilgiler (doğal kaynaklar, resmi ve ticari kuruluşlar, bunların yöneticileri, idare heyetleri, halkın temel geçim kaynakları, eğitim durumu ve nüfus dağılımı gibi) veren yıllıklar yayınlamaya başladılar. Vilayet idarelerinin gösterdikleri özel çaba sonunda hazırlanan bu yıllıklar, birinci elden kaynak niteliği taşımaktadır.⁴³

Trabzon Vilayeti ile ilgili ilk salname 1869'da yayınlanmaya başlandı.⁴⁴ Buna göre 1869 yılında Trabzon Vilayeti Merkez Sancağında⁴⁵ 175.664 Müslüman, 26.523 Rum, 7.565 Ermeni ve 397 Katolik olmak üzere toplam 210.149; Canik Sancağı'nda 99.545 Müslüman, 25.119 Rum ve 7.391 Ermeni olmak üzere toplam 132.055; Lazistan Sancağı'nda 64.534 Müslüman, 41 Rum, 396 Ermeni ve 1261 Katolik olmak üzere toplam 66.232; Gümüşhane Sancağı'nda 25.517 Müslüman, 11.755 Rum ve 1047 Ermeni olmak üzere toplam 38.319 nüfus mevcuttur. Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu ise; 365.260

Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Bir Tutkudur Trabzon*, s. 264. s. 262-280.

⁴³ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, Türk Tarih Kurumu, s. 293.

⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin Trabzon, Canik, Gümüşhane ve Lazistan Sancaklarının bağlı bulunduğu Trabzon Vilayeti, bugünkü idari taksimat olarak; Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Rize, Artvin vilayetleri ile 1878 yılına kadar Batum'u içine almaktaydı. Trabzon Vilayeti ile ilgili ilk salname 1869 yılında yayınlanmış ve 1904'e kadar aralıklı olarak devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Salname-i Vilayet-i Trabzon, Trabzon 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1293, 1294, 1295, 1296, 1298, 1305, 1309, 1311, 1313, 1316, 1318, 1319, 1320, 1321, 1322. Latin Alfabesiyle yayınlanan Trabzon Vilayet Salmaları için bkz.: *Trabzon Vilayeti Salmaları* (Hazırlayan: Kudret Emiroğlu), Ankara, 1993.

⁴⁵ Salnameye göre merkez sancağı; nefis-i Trabzon, Akçaabat, Yomra, Maçka, Tonya ve Vakfıkebir nahiyeleri ile Giresun, Bucak, Rize, Tirebolu ve Of kazalarıyla bunların nahiyelerinden oluşmaktadır. Sadece nefis-i Trabzon ve ona bağlı Akçaabat, Yomra, Maçka, Tonya ve Vakfıkebir nahiyelerinin toplam erkek nüfusu 64.386'dır. Yukarıda 1860 ve 1868 tarihli konsolosluk raporlarındaki Trabzon nüfusunun 55.800 ve 34.131 olarak verilmesi ile bir yıl sonraki ilk salnamede Trabzon merkez sancağı erkek nüfusunun 210.149 olarak verilmesi büyük bir çelişki gibi görünmektedir. Bu çelişki, giriş bölümünde de belirtildiği üzere kullanılan verilerin aynı idari birimi karşılamamasından kaynaklanmaktadır. Bu örnekte de görüldüğü üzere, hangi idari birimi kapsadığı belirtilmeden ortaya koyulan verilerin kullanılması kavram kargaşası yarattığı gibi ciddi yanlışlara da neden olmaktadır.

Müslüman, 63.438 Rum, 16.399 Ermeni ve 1658 Katolik olmak üzere 446.755 erkek nüfustur.⁴⁶

1875 Yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağı'nda⁴⁷ 167.927 Müslüman, 20.136 Rum, 7.776 Ermeni, 414 Katolik ve 200 Çerkez olmak üzere toplam 196.567 erkek nüfus; Lazistan Sancağı'nda 67.972 Müslüman, 41 Rum, 433 Ermeni, 1.233 Katolik ve 2002 Çerkez olmak üzere 71.681 toplam erkek nüfus; Gümüşhane Sancağı'nda ise 28.393 Müslüman, 13.384 Rum, 1304 Ermeni ve 397 Çerkez olmak üzere toplam 43.478 erkek nüfus mevcuttur. Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu ise 285.781 Müslüman, 39.287 Rum, 9.738 Ermeni, 1.647 Katolik ve 2.599 Çerkez olmak üzere toplam 339.142'dir.⁴⁸ 1969 ile 1875 nüfus rakamları karşılaştırıldığında Trabzon Vilayeti nüfusunun 107.613 kişi eksildiği görülmektedir ki bu durum 1869'da Trabzon Vilayetine bağlı olan Canik Sancağı'nın 1872'de buradan ayrılarak müstakil liva haline getirilmesinden kaynaklanmaktadır.

1878 yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağı'nda 192.009 Müslüman, 24.293 Rum, 8.887 Ermeni, 487 Katolik ve 38 Protestan olmak üzere toplam 225.711; Lazistan Sancağı'nda 75.612 Müslüman, 77 Rum, 484 Ermeni ve 1.650 Katolik olmak üzere toplam 77.823; Gümüşhane Sancağı'nda 25.173 Müslüman, 13.204 Rum ve 732 Ermeni olmak üzere toplam 29.173 erkek nüfus bulunmaktadır. Trabzon Vilayetinin genel nüfusu ise 296.791 Müslüman, 27.574 Rum, 10.103 Ermeni, 2.137 Katolik ve 38 Protestan olmak üzere toplam 346.920 erkek nüfustan oluşmaktadır.⁴⁹

1879 yılı Vilayet Salnamesine göre Trabzon Merkez Sancağı'nda 214.468 Müslüman, 26.921 Rum, 9.205 Ermeni, 487 Katolik ve 38 Protestan olmak üzere toplam 251.119 erkek nüfus; Lazistan Sancağı'nda 28.792 Müslüman ve 22 Ermeni olmak üzere toplam 28.814; Gümüşhane Sancağı'nda 29.173 Müslüman, 13.481 Rum, 732 Ermeni olmak üzere toplam 43.386; 1877'de yeniden Trabzon Vilayeti'ne bağlanan ancak 1879 salnamesinde rakamları verilen Canik

⁴⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, s. 147.

⁴⁷ 1869 yılı Vilayet Salnamesinde Trabzon merkez sancağının idari yapısında 1875 yılına gelindiğinde bazı değişiklikler olmuştur. Nitekim 1869'da nahiye olan Görele ve Sürmene 1875'te kaza olmuştur. Bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 1995. s. 257.

⁴⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 1995. s. 257-261.

⁴⁹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 1999. s. 239-241.

Sancağı'nda 92.365 Müslüman, 26.435 Rum, 8.995 Ermeni olmak üzere toplam 127.795 nüfus mevcuttur. Vilayetin genelinde ise 364.798 Müslüman, 66.837 Rum ve 19.479 Ermeni olmak üzere erkek nüfus toplamı 451.114'tür.⁵⁰ 1878 yılı ile 1879 yılı salnamelerinde Lazistan Sancağı nüfusu karşılaştırıldığında büyük bir düşüşün yaşandığı gözlenmektedir. Nitekim Lazistan Sancağı nüfusu 1868'de toplam 77.823 iken 1869'da bu sayı yaklaşık elli bin civarında eksilerek 28.814'e düşmüştür. Bu durum, 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasıyla Evliye-i Selase'nin Ruslara bırakılmış olması, dolayısıyla Batum ve Artvin civarının Lazistan Sancağı kapsamı dışında kalmasından kaynaklanmaktadır.

1882-1893 yılları arasında yapılan ve Osmanlı Devleti tarafından oldukça dikkatli tutulan nüfus kayıtlarına göre Trabzon Sancağı⁵¹,nda; 432.364 Müslüman, 65.533 Rum, 22.223 Ermeni, 1.209 Katolik ve 380 Protestan olmak üzere toplam 521.706 kişi yaşamaktaydı. Yine 1882-1893 kayıtlarında Lazistan Sancağı⁵²,nda; 135.538 Müslüman, 693 Rum, 49 Ermeni olmak üzere toplam 136.280; Gümüşhane Sancağı⁵³,nda, 79.185 Müslüman, 24.168 Rum ve 1.486 Ermeni olmak üzere toplam 104.839; Canik Sancağı⁵⁴,nda da; 210.193 Müslüman, 64.648 Rum, 18.028 Ermeni, 64 Katolik, 5 Yahudi, 465 Protestan ve 9 yabancı uyruklu olmak üzere toplam 293.412 nüfusun yaşadığı belirtilmektedir.⁵⁵

Osmanlı Devleti hakkında hazırlanmış ilk dini coğrafya çalışması olarak kabul edilen ve daha sonraki batılı çalışmalarda özellikle referans gösterilen bir diğer kaynak da Vital Cuinet'in "La Turquie d'Asie" adlı eseridir. Osmanlı Devleti'nin 1881-1882/1893 nüfus sayımıyla aynı döneme tekabül eden Cuinet'in çalışmasında, Canik, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarını kapsayan Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.047.700 olarak verilmekte ve bu nüfusun 806.700'ü Müslüman, 193.000'i Rum, 47.200'ü Ermeni, 800'ü ise diğerleri olarak belirtmektedir.⁵⁶ Cuinet'in rakamlarıyla Osmanlı Devleti nüfus sayımının verdiği

⁵⁰ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 1999. s. 237-241.

⁵¹ Belirtilen tarihte Trabzon Sancağı; Merkez kaza, Ordu, Giresun, Vakfikebir, Akçaabat, Görele, Tirebolu Sürmene ve Of kazalarından oluşmaktaydı.

⁵² Lazistan Sancağı; Rize, Pazar ve Hopa kazalarından oluşmaktaydı.

⁵³ Gümüşhane Sancağı; Merkez, Kelkit, Torul ve Şiran kazalarından oluşmaktaydı.

⁵⁴ Canik Sancağı; Merkez, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Terme ve Bafra kazalarından oluşmaktaydı.

⁵⁵ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 178.

⁵⁶ *Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897)*, Paris, 1897; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.I, Paris, 1892, s. 1.

rakamların karşılaştırılması yapıldığında Müslüman nüfus açısından Osmanlı sayımının Cuinet'e göre önemli bir farklılık arz etmediği, buna mukabil gayrimüslimlere ilişkin Osmanlı nüfus sayımı rakamlarına göre Cuinet'in oldukça yüksek sayılar verdiği görülmektedir. Nitekim bu farklılık Rumlarda %25, Ermenilerde ise %20'ye ulaşmaktadır. Bu farklılığın nedenlerinden biri, Cuinet'in nüfusa dair verdiği rakamlarda bir metot izlemeden hareket etmesi olabileceği gibi, verileri nereden ve nasıl elde ettiğine dair somut bir kaynak göstermemiş olmasından da kaynaklanmış olabilir. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin yaptığı nüfus sayımının; devletin askerlik açısından Müslüman nüfus miktarını, vergi açısından da Hristiyan nüfus miktarını öğrenme ve politikalarını buna göre belirleme ihtiyacı bulunmasına karşın; Cunite'in böyle bir yükümlüğünün olmaması, verdiği rakamların ciddiyeti ve güvenilirliği hakkında soru işaretleri doğurmaktadır.⁵⁷

Trabzon Sancağı'na bağlı bir kaza olmakla birlikte gerek o dönemde gerekse günümüzde önemli bir nüfusa ve konuma sahip olan Giresun'un demografik yapısına ayrı bir paragraf açmayı uygun bulduk. 1831 genel nüfus sayımına göre Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı Giresun ve Keşap Kazası merkezlerinde 8.785 Müslüman nüfusun olduğu görülmektedir.⁵⁸ 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise 6.809'u Giresun merkezde olmak üzere Keşap ve Akköy nahiyeleri ile birlikte toplam 19.741 Müslüman erkek nüfus ve yine Giresun merkezde 2.856'sı Rum, 225'i Ermeni olmak üzere 3.081 gayrimüslim erkek nüfus yaşamaktaydı. Keşap ve Akköy nahiyeleri ile birlikte ise 5.409 gayrimüslim erkek nüfus mevcuttu.⁵⁹ 1882-1893 nüfus sayım sonuçlarına göre de Giresun merkezde 56.784 Müslüman, 11.369 Rum, 1.239 Ermeni olmak üzere toplam 69.392 kişi yaşamaktaydı.⁶⁰

Osmanlı Devleti'nin coğrafi durumu hakkında bilgi veren Kolağası Ali

⁵⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: İbrahim Tellioglu, "Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesi'nin Nüfusu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 1998, Sayı: 3, s. 95-102.

⁵⁸ Oktay Karaman, *Giresun Kazası (1850-1900)*, Basılmamış Doktora Tezi, s. 121.

⁵⁹ Trabzon Vilayet Salnamesi (1869), s. 139. Giresun için belirtilen bu rakamların yukarıda Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı nüfusu içersinde de yer aldığı unutulmaması gerekir. Burada ayrıca belirtmemizin nedeni Giresun'un nüfus seyri verilirken bütünlük oluşturması amacıyla kaynaklanmaktadır.

⁶⁰ Aynı nüfus sayım sonuçlarına göre; Tirebolu'da 34.229 Müslüman, 5.872 Rum, 513 Ermeni, Görele'de de, 29.473 Müslüman, 708 Rum ve 181 Ermeni yaşamaktaydı. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 178.

Cevad tarafından 1895–1898 tarihleri arasında telif edilmiş “Memalik-i Osmaniyye’nin Tarih ve Coğrafya Lügati’ne göre XIX. Yüzyılın sonunda Trabzon Vilayetinin toplam nüfusu; 636.700’ü Müslüman, 193.000’i Rum, 44.100’ü Ermeni ve geri kalanları mil-el-i saireden olmak üzere toplam 1.477.700’dür.⁶¹ Bu esere göre Trabzon Vilayeti merkez Sancağında 439.323 Müslüman, 67.326 Rum ve 22.681 Ermeni olmak üzere toplam 530.918⁶² Canik Sancağı’nda 214.105’i Müslüman olmak üzere toplam 310.000,⁶³ Gümüşhane Sancağı’nda toplam 130.000⁶⁴, Lazistan Sancağı’nda 138.820’i Müslüman, 16.000’i Rum, 5.000’i Ermeni, 100’ü Katolik, 40’ı Latin Katolik ve 40’ı Musevi olmak üzere toplam 160.000⁶⁵, Giresun kazasında 51.764 Müslüman, 11.884 Rum ve 938 Ermeni olmak üzere toplam 64.526⁶⁶ nüfus mevcuttur.⁶⁷

Şemseddin Sami’nin “Kamûsü’l-a’lâm adlı eserinde ise XIX. yüzyılın sonlarında (1894) Trabzon’un nüfusu toplam olarak 1.071.477 olup 869.727’si Müslüman, 157.212’si Rum, 52.349’u Ermeni geriye kalanı ise mil-el-i muhtelif-e-i saireye mensuptur.⁶⁸ Ahali-i Müslimenin kısm-ı küllisi Türk olup 55.000 kadarı Laz ve Gürcü, 60.000 kadarı da Çerkez’dir. Trabzon vilayeti merkez kazasının nüfusu toplam 42.362 olup, bunların 24.221’i Müslüman, 10.840’ı Rum, 6001’i Ermeni, geriye kalanı ise diğer ecnebi ve sairedir.⁶⁹ Şemseddin Sami eserinde Canik Sancağı nüfusunu; 215.488’i Müslüman, 62.000’i Rum ve 17.000’i Ermeni olmak üzere toplam 294.488 olarak vermektedir.⁷⁰ Gümüşhane Sancağı’nın toplam nüfusu 29.842 olup 22.616’sı Müslüman 6725’i Rum ve Ermeni;⁷¹ Lazistan Sancağı’nda ise toplam 138.427 nüfus olup bunlardan yalnızca 689’u

⁶¹ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye’nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Dersaadet 1311- 1314, s. 522.

⁶² Ali Cevad, s. 516. Trabzon Sancağının toplam nüfusu, sancağa bağlı kaza ve nahiyelerin nüfusunun ayrı ayrı hesap edilmesiyle elde edilmiştir.

⁶³ Ali Cevad, s. 245.

⁶⁴ Ali Cevad, s. 681.

⁶⁵ Ali Cevad, s. 807.

⁶⁶ Ali Cevad, s. 658.

⁶⁷ Ali Cevad, s. 522.

⁶⁸ Burada verilen nüfusun dinlere göre ayrılmış olanların toplamı, kendisinin verdiği toplam nüfusa tekabül etmemekte, 78.111 kişi fazla çıkmaktadır.

⁶⁹ Şemseddin Sami, *Kamusu’l-A’lam*, Ankara 1996, Kaşgar Neşriyat, Cilt:4, s. 3005.

⁷⁰ Şemseddin Sami, Cilt:3, s. 1762-1763.

⁷¹ Şemseddin Sami, Cilt: 5, s. 3890. Burada Müslüman ve gayrimüslim rakamları toplandığında 29.341 olmakta, bu rakam da toplam rakamla örtüşmemektedir. Muhtemelen bir yazım yanlışı mevcuttur.

Rum ve geriye kalan 137.738'i Müslüman'dır.⁷² Ordu Kazası'nda toplam 99.333 nüfus mevcut olup bunların 80.000'e yakını Müslüman, geriye kalan nüfus ise Rum ve Ermeni'dir.⁷³ Giresun Kazası genelinde; 51.704 Müslüman, 11.884 Rum ve 938 Ermeni olmak üzere toplam 64.526 kişinin bulunduğu belirtilmektedir.⁷⁴

Vital Cuinet'in "La Turquie d'Asie" adlı eserinde ise XIX. yüzyılın sonlarında Giresun Kazası genelinde; 51.704 Müslüman, 11.884 Rum ve 938 Ermeni olmak üzere toplam 64.526 kişinin bulunduğu belirtilmektedir. Cuinet'e göre kaza genelinde Müslüman nüfus çoğunlukta olmak birlikte şehir merkezinde, gayrimüslim nüfus az farkla çoğunluk teşkil etmekteydi. Buna göre; Müslümanlar 4.388, Rumlar 4.906, Ermeniler ise 936 kişiydiler.⁷⁵

1901 (1319) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Giresun Kazası'nda; 69.411'i Müslüman, 13.719'u Rum, 1.546'sı Ermeni olmak üzere toplam 84.676 kişi yaşamaktaydı.⁷⁶ 1902 (1320) tarihli salnamede nüfusun 2.000 civarında artarak 86.489'e⁷⁷, 1903 (1321)'te ise bir önceki yıla göre 3.000 civarında artış göstererek 89.563'e yükseldiği görülmektedir.⁷⁸

Ordu (Bucak)⁷⁹ Kazasına gelince, İngiliz Konsolosu burada, 1860 yılında 39.500 Müslüman, 8.680 Rum ve 3.000 Ermeni'nin yaşadığını belirtirken⁸⁰, 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde, nahiyelerle birlikte 22.799 Müslüman, 4.299 Rum, 2.547 Ermeni olmak üzere toplam 29.646 erkek nüfus olduğu yazılmaktadır.⁸¹

1882-1893 nüfus sayımı kayıtlarında ise Ordu'da, 79.771'i Müslüman,

⁷² Şemseddin Sami, Cilt: 5, s. 3967.

⁷³ Şemseddin Sami, Cilt:2, s. 826.

⁷⁴ Şemseddin Sami, Cilt: 5, s. 3935.

⁷⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 76. Oktay Karaman, "Seyahatnamelere Göre Giresun", *Giresun Tarihi Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 1996, İstanbul, 1997, s. 169.

⁷⁶ *Trabzon Vilayet Salnamesi 1901*, s. 210-211. Bu tarihte Giresun Kazası'nın Keşap, Akköy, Kırık ve Piraziz nahiyeleri mevcuttur.

⁷⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2008. s. 665.

⁷⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, s. 470-471.

⁷⁹ Trabzon Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı olan Ordu kazasının 1869 ve 1870 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesinde adı Bucak kazası olarak geçmekte olup, 1871 tarihli salnamede Ordu kazası olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. *Trabzon Vilayet Salnamesi 1869*, s. 139; *Trabzon Vilayet Salnamesi 1871*, s. 96-97.

⁸⁰ Aynı rapora göre, 1860 yılında Gümüşhane'de 25.400 Müslüman, 15.750 Rum ve 1.280 Ermeni, Lazistan Sancağı'nda da 66.150 Müslüman ve 1.630 Ermeni yaşamaktaydı. Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", s. 264.

⁸¹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 1993. s. 139.

10.398'i Rum, 7.552'si Ermeni ve 288'i Protestan olmak üzere toplam 98.009 nüfus yaşamaktaydı.⁸²

Şemseddin Sami de aynı yıllarda (1889) Ordu Kazası'nın toplam nüfusunu 99.333 olarak vermiş olup, bu sayı Osmanlı nüfus sayımı rakamlarıyla örtüşmektedir. Aslında bundan bir yıl önce yayımlanan 1888 tarihli Vilayet Salnamesinde de toplam nüfusun 99.333 olarak verilmesi, Şemseddin Sami'nin verdiği rakamı bu salnameden aldığını göstermektedir.⁸³

1896 tarihli vilayet salnamesine göre Ordu Kazası'nda 98.647 nüfus yaşamakta olup bu nüfusun; 80.333'i Müslüman, 10.443'ü Rum, 7.583'ü Ermeni ve 288'i Protestan'dı.⁸⁴ Ünlü Fransız Coğrafyacı Vital Cuinet de belirtilen dönemde Ordu Kazası'nın nüfusunu aşağı yukarı aynı rakam olarak vermektedir (97.794).⁸⁵ 1904 yılında Ordu Kazası'nın nüfusu 119.240'a,⁸⁶ Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce ise 142.271'e çıkmıştır. Bu nüfusun 111.421'i Müslüman, 18.505 Rum, 12.349'u ise Ermeni ve Protestan'dı.⁸⁷

1896 yılında Trabzon Vilayet nüfusu ise 869.727 Müslüman, 157.212 Rum, 42.349 Ermeni, 1304 Katolik, 880 Protestan ve 5 Yahudi olmak üzere toplam 1.071.477'dir.⁸⁸

Son yirmi yılda Trabzon merkez sancağı başta olmak üzere vilayet genelinde meydana gelen nüfus artışı yalnızca normal nüfus artışı olmayıp, daha çok 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Kafkaslar başta olmak üzere Rus Çarlığı idaresindeki Müslüman memleketlerden gelen göçlerden kaynaklanmaktaydı.⁸⁹ Aynı şekilde Trabzon'daki Rum nüfusu da önemli ölçüde artmış, Ermeni nüfusu ise 1875-1889 arasında artış göstermiş, daha sonra ise bir miktar düşmüştür (6.000 kişiden 5.100 kişiye). Ermeni nüfusunun düşüşündeki en önemli etken ise 1892'den sonra şehirde başlattıkları isyan hareketleriydi.⁹⁰

⁸² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 178.

⁸³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2002. s. 249.

⁸⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2007. s. 459.

⁸⁵ Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu, 2002, s. 141.

⁸⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2009. s. 871.

Bu tarihte Ordu kazası; Ulubey, Hapsemana, Perşembe, Bolaman ve Aybastı nahiyelerinden oluşmaktadır.

⁸⁷ Sıtkı Çebi, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, s. 142.

⁸⁸ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2007. s. 361.

⁸⁹ Okuyan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon*, s. 62.

⁹⁰ Okuyan, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Trabzon*, s. 62.

Trabzon, Giresun ve Ordu'daki demografik tablo aşağı yukarı Samsun için de geçerliydi. İngiliz gezgin John MacDonald Kinneir, XIX. yüzyıl başında Samsun'un hemen tamamında Türklerin çoğunlukta olduğunu, çevrede çok az sayıda Hristiyan köyü bulunduğunu belirtmektedir.⁹¹ Bununla birlikte mevcut gayrimüslim nüfus oranının XV ve XVI. yüzyıldaki nüfustan daha fazla olduğu görülmektedir. Zira 1500'lü yılların başında gayrimüslim nüfus oranı toplam nüfusun %13'nü oluştururken, XIX. Yüzyılın başında bu oran %26.57'ye çıkmıştır.⁹²

XX. yüzyılın başında bu bölgede yüz binden fazla gayrimüslim bulunması, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye çok sayıda Hristiyan unsurun göç ettiği ya da ettirildiği izlenimini vermektedir. Nitekim Pontusçu yazarlardan İonnidis, Samsun'la ilgili olarak 1870'te kentte Kapadokya'dan gelmiş 150 Hristiyan ailenin bulunduğunu yazmaktadır. 1903'te bir Kapadokyalı, bölgede incelemelerde bulunan Yunanlı Papamihalopulos'a Samsun Hristiyanlarının %80'inin Kapadokya'dan gelmiş olduğunu anlatmıştır. Bunun yanı sıra Samsun merkezdeki Hristiyanların bir kısmı da Bafra'dan gelmişlerdi. Bu nedenle Kayseri bölgesinden gelen Ortodoks Hristiyanların tamamıyla, Niğde bölgesinden gelenlerin yarısı Türkçe konuştuğundan Ortodoks Hristiyanların konuştuğu dil ölçütleriyle Bafra'lıları Kapadokyalılardan ayırmak çok zordu.⁹³ Yine aynı dönemde çok sayıda Rum, Rusya'dan gelerek Samsun kıyılarına yerleşmiştir.⁹⁴

Ortodoks Hristiyanların bu kitlesel göçleri Samsun'un demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Gayrimüslim nüfustaki bu artış 1869 tarihli Trabzon Salnamesi'nde ve daha sonraki çeşitli kayıtlarda açıkça görülmektedir. Yalnızca erkek nüfusun dikkate alındığı 1869 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre Canik Sancağı⁹⁵ ve çevresinde 99.545 Müslüman, 25.119 Rum ve 7.391 Ermeni

⁹¹ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 204.

⁹² 1831 Nüfus sayımına göre 40.935 Müslüman ve 14.808'i gayrimüslim olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 55.743'dür. Bu istatistikî bilgiye göre sancak nüfusunun %73.43'ü Müslüman, %26.57'si gayrimüslimdir. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, İstanbul, 2003, s. 153; Nedim İpek, *Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme*, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, s. 146.

⁹³ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 204-205.

⁹⁴ Baki Sarısakal, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, İkinci Kitap, Samsun, 2003, s. 237.

⁹⁵ Canik Sancağı, Tanzimat'tan önce Sivas eyaletinin sınırları içinde yer almaktaydı. 1847 yılında idari olarak Trabzon'a bağlandı, II. Meşrutiyet döneminde ise müstakil sancak haline getirildi. 1867 Vilayet Nizamnamesi'ne göre Canik Sancağı; Samsun, Bafra, Çarşamba, Ünye kazaları ve bunlara bağlı nahiyelerden oluşmaktaydı. Daha sonra Fatsa kazası da Canik'e bağlandı. İpek, *Canik Sancağı'nın Nüfusu'na Dair Bir Değerlendirme*, s. 145; Musa Çadırcı, "19. YY. 2.

mevcuttu.⁹⁶

1887 Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise Canik Sancağı'nın nüfusu yaklaşık 300.000 olup, 207.313'ü Müslüman, 62.987'si Ortodoks Rum, 17.536'sı Ermeni Gregoryan, 64'ü Katolik, 471'i Protestan, 6.064'ü ise yabancı kişi olarak verilmekteydi.⁹⁷ 1881/82-1893'deki genel nüfus sayımı sonuçlarına baktığımızda da Canik Sancağı genelinde 210.193 Müslüman, 64.648 Rum, 18.028 Ermeni nüfus yaşadığı görülmektedir. Belirtilen sayım sonuçlarına göre, Canik merkezinde 33.419 Müslüman, 32.925 Rum, 1.163 Ermeni; Çarşamba'da 47.597 Müslüman, 3.114 Rum, 9.775 Ermeni; Bafra'da 38.936 Müslüman, 22.834 Rum, 1.012 Ermeni; Fatsa'da, 27.895 Müslüman, 1.652 Rum, 802 Ermeni; Terme'de, 19.038 Müslüman, 428 Rum, 1.641 Ermeni; Ünye'de 43.308 Müslüman, 3.695 Rum ve 3.635 Ermeni yaşamaktaydı.⁹⁸

XX. yüzyılın başına gelindiğinde ise Canik Sancağı'nda 229.393 Müslüman (%70.88), 73.427 Rum %22.67), 20.184 Ermeni (%6.23), 78 Katolik (%0.02) ve 676 Protestan (%0.20) nüfus yaşamaktaydı.

Rakamlardan da görüldüğü üzere Canik Sancağı'nın gerek merkezinde gerek kazalarında Müslüman nüfus gayrimüslim nüfustan fazla olmakla birlikte, son 60-70 yılda gayrimüslim nüfustaki artış oranı (%8.5), Müslüman nüfusun artış oranından daha fazla olmuştur (%6.5).⁹⁹

Tarihi kaynaklardan, çeşitli araştırmalardan ve ağızdan ağza dolaşan bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Ortodoks Hıristiyanların Samsun bölgesindeki yerleşim yerleri büyük bir olasılıkla XVIII. yüzyıl sonları ile XIX. yüzyıl başlarında kurulmuş, ancak bölgeye yönelik kitlesel Hıristiyan göçleri daha çok Tanzimat Fermanı'nın yayımlandığı 1839'den sonra gerçekleşmiştir.¹⁰⁰

Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası), 1-3 Haziran 1988*, Samsun, 1990, s. 16-21.

⁹⁶ Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 1993. s. 143.

⁹⁷ Çadircı, 19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri, s. 21.

⁹⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 178.

⁹⁹ İpek, Canik Sancağı'nın Nüfusu'na Dair Bir Değerlendirme, s. 147.

¹⁰⁰ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 205. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Samsun ve çevresine yönelik Rum-Ermeni göçünde, bu unsurların uluslararası şirketlerle ticari faaliyetleri büyük rol oynamakla birlikte, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Osmanlı Devleti'ndeki misyoner çalışmaları ve Avrupa devletlerinin azınlıklara yönelik propaganda ve yönlendirme faaliyetleri de etkili olmuştur. Ömer Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, III/III, s. 1549.

Yalnızca bugünkü vilayet merkezlerinin ve bazı ilçelerinin nüfuslarını verdiğimiz Doğu Karadeniz Bölgesi'nin nüfusuna genel olarak bakıldığında, farklı kaynaklarda farklı rakamlar karşımıza çıkmakla beraber XIX. yüzyılın sonunda nüfusun büyük bir artış gösterdiği, toplam nüfusunun bir milyonu geçtiği ve bu sayı içerisinde de gayrimüslimlerin oranının Müslümanlardan oldukça az olduğu dikkati çekmektedir.¹⁰¹ Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan Documents Diplomatiques (Sarı Kitap) ve Vital Cuinet'in La Turquie d'Asie eserlerinde -ki tarafsız iki batılı kaynak olarak kabul edilmektedir- Trabzon Vilayeti'nde toplam 1.047.700 nüfus yaşamakta olup bu nüfusun, 806.700'ünü Müslümanlar, 193.000'ünü Rumlar ve 47.200'ünü Ermeniler, 800'ünü de diğerleri oluşturmaktaydı.¹⁰²

Görüldüğü üzere Trabzon Vilayeti'nin nüfusu 1860'lı yıllara göre üç kat artmıştı ki bu artışta 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Kafkasya'dan gelen göçmenler başlıca rol oynamıştı.

XX. yüzyılın hemen başında ise Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.200.000'i aşmıştı. 1901 (1319) tarihli vilayet salnamesine göre Trabzon Vilayeti'nin toplam nüfusu 1.211.644 olup, bu nüfusun 972.981'i Müslüman, 185.784'ü Rum, 50.233'ü Ermeni, 1.506'ı Katolik ve 1.140'ı da Protestan'dı.¹⁰³ 1902'de ise Vilayetin nüfusu 20.000 civarında artarak 1.232.674'e ulaştı ve bu nüfusun; 990.267'si Müslüman, 188.936'sı Rum, 50.678'i Ermeni, 1514'ü Katolik ve 1279'u Protestan'dı.¹⁰⁴

1903'de Doğu Karadeniz'de incelemelerde bulunan Papamihalopulos, o yıllarda vilayetin toplam nüfusunu vilayet salnamesinden yaklaşık 90.000 eksik göstermesine rağmen Müslüman-Hristiyan oranında büyük bir değişme

¹⁰¹ Salnamelere ve İngiliz Konsolosu Longworth'un verdiği bilgilere göre, 1892'de Trabzon Vilayeti'nde 820.426 Müslüman, 159.599 Rum, 44.350 Ermeni ve 16.315 ecnebi olmak üzere toplam 1.040.690 kişi yaşamaktaydı. Ortaylı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", s. 265. 1897 Osmanlı nüfus istatistiklerine göre de Trabzon'da 933.728 Müslüman, 181.044 Rum, 47.196 Ermeni, 1.484 Katolik, 7 Protestan ve 41 gayrimüslim Çingene olmak üzere toplam 1.163.500 kişi yaşamaktaydı. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 198-199. Tüccar-zade İbrahim Hilmi tarafından yazılan "Memalik-i Osmaniye Ceb Atlası adlı" esere göre, Trabzon Sancağı, Canik Sancağı, Lazistan Sancağı ve Gümüşhane Sancağı'nı kapsayan Trabzon Vilayeti'nde 1.282.486 kişi yaşamaktaydı. Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, s. 73.

¹⁰² Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897), Paris, 1897; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, C.I, Paris, 1892, s. 1.

¹⁰³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2008. s. 429.

¹⁰⁴ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 2008, s. 664-665.

görülmemektedir. Papamihalopulos'a göre, Trabzon Vilayeti'nde Müslümanların sayısı 900.000, Hristiyanların sayısı 225.000'idi.¹⁰⁵ Karadeniz'in gerek Anadolu kıyısı gerekse kuzey kıyılarındaki yerleşim yerleri, buraların sosyo-kültürel ve ekonomik yapıları hakkında bilgi veren ve 1911'de New York'da basılan "Araund The Black Sea" adlı eserde de 1900'lerin başında Trabzon Vilayeti'nde 800.000 Müslüman, 120.000 Rum ve 32.000 Ermeni'nin yaşadığı bildirilmektedir.¹⁰⁶

1904 (1322) tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi'nde Vilayetin toplam nüfusu 1.254.816 olup bu nüfusun; 1.006.292 Müslüman, 194,169 Rum, 51.639 Ermeni, 1.426 Katolik ve 1.290 Protestan'dan ibaretti.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nin 1905-1906 yılında yaptığı son nüfus sayımına göre Trabzon Vilayeti'nde; 1.071.988 Müslüman, 215.474 Rum, 50.055 Ermeni yaşadığı belirtilirken¹⁰⁸, Dimitri Pentzopoulouos tarafından yazılan "The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece" adlı kitapta Trabzon Vilayeti'nin nüfusu, 1910 Türk resmi istatistikleri referans alınarak 1.047.880 Müslüman, 351.104 Rum ve 45.094 Ermeni olmak üzere toplam. 1.444.087 olarak verilmiştir.¹⁰⁹

Yunanistan'ın toprak taleplerini desteklemek amacıyla uluslararası görüşmelerde Venizelos tarafından kullanılan ve Rum Patrikhanesi'nin verilerine dayanan Profesör Soteriades'in,¹¹⁰ Vital Cuinet'in verdiği nüfus sayılarını

¹⁰⁵ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 182-183.

¹⁰⁶ Araund The Black Sea, Asia Minor, s. 33.

¹⁰⁷ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara 2009, s. 871-873.

¹⁰⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 202. 1907'de basılan Tüccar-zade İbrahim Hilmi'nin "Memalik-i Osmaniye Cep Atlası" eserinde ise Trabzon Sancağı, Canik Sancağı, Lazistan Sancağı, Gümüşhane Sancağı ve bunlara bağlı 17 kaza, 23 nahiye ve 2.618 karyede toplam 1.281.786 kişinin yaşadığı belirtilmektedir. Aynı eserde ayrıca, Trabzon şehir merkezinin nüfusu 45.000, Samsun şehir merkezinin 25.000, Giresun şehir merkezinin 18.000, Rize şehir merkezinin 15.000, Ordu şehir merkezinin 10.000, Ünye 10.000 ve Tirebolu 8.000 olarak gösterilmektedir. Yüksel, *Giresun Yazıları*, s. 73-74.

¹⁰⁹ Dimitri Pentzopoulouos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Londra 2002, s.29.

¹¹⁰ Soteriadis'in "Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri" aslında Vital Cuinet'in verdiği nüfus sayılarının çarpıtılmış şekli idi. Patrikhane istatistiklerini hazırlayan kişi, çıkış dayanağı olarak Cuinet'in sayılarını kullandı. Sonra bu sayılarının içine aklına estiği kadar fazladan Rum soktu. Bu her bir kaza için ayrı ayrı yapıldı. Kimi bölgede Rum nüfusa eklem yapıldı. Kiminde Cuinet'in istatistiklerindeki Müslüman nüfusa ilişkin sütunklarda bulunanların sayısından bir miktar alınıp Rumlara ilişkin sütunlara eklendi. Aslında yapılan çalışma Müslüman nüfus ve Rum nüfus hakkında Cuinet'teki verilerin bir hayli zahmete katlanarak yeniden işlenmesi idi. Polybios'un ve

çarpılarak yayımladığı “Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri” adlı kitabında Trabzon Vilayeti'nin nüfusunu; 957.866'sı Müslüman, 353.533'ü Rum ve 50.624'ü Ermeni olmak üzere toplam 1.362.023 olarak vermektedir.¹¹¹

Yine Venizelos tarafından dikkate alınan ve Polybios (D. Kalopothakes) tarafından hazırlanan “Konferans Önünde Yunanistan” isimli eserde de Trabzon Vilayeti'ndeki Rum nüfusu 351.104 olarak belirtilmekteydi.¹¹²

Soteriades'in 1912 tarihli istatistiğine göre, Trabzon merkezde; 89.225 Türk, 38.625 Rum, 11.915 Ermeni olmak üzere toplam 139.765 nüfus yaşamaktaydı. Sürmene'de 44.312 Türk, 8.804 Rum, 282 Ermeni; Akçaabat'ta 40.265 Türk, 11.081 Rum, 4.204 Ermeni¹¹³; Vakfıkebir'de 23.492 Türk, 762

Venizelos'un söylediklerine rağmen “Patrikhane İstatistikleri” hiçbir bakımdan Yunanlı/Rumlarca yapılmış bir nüfus sayımının ürünü değildi. McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu* (Çev.: Bilge Umar), İstanbul, 1998, s. 96-97.

¹¹¹ Soteriades, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, s. p. 6; Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, s. 30; Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 182-183.

¹¹² Burada hemen şunu belirtelim ki, Yunanistan uluslararası konferanslarda ve toplantılarda Osmanlı Devleti'ndeki Rum nüfusu hakkında bilgi verirken özellikle iki kaynak üzerinde durmaktaydı. Bunlardan birincisi “Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri”, diğeri “Osmanlıların 1910 Nüfus Sayımı” adını verdikleri istatistiklerdi. İki istatistik arasında rakamlar birbirini tutmuyor, fakat Rum nüfusu konusunda genelde uyum gösteriyor. Her iki istatistik de 1919'da Polybios (D. Kalopothakes) tarafından “Konferans Önünde Yunanistan” isimli eserde yayınlanmıştır. Rum Patrikhanesi 1912 İstatistikleri ise ondan bir yıl önce Londra'da George Soteriadis tarafından yayınlanmışlardı. Buradaki en önemli husus, 1910'da Osmanlı Devleti'nde herhangi bir nüfus sayımının yapılmamış olmasıdır. Polybios'in, olmayan sayımdan ürettiği bu istatistiklerle kasıtlı bir aldatmaca yaptığı anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Osmanlı Devleti Almanach de Gotha'nın 1914 basımı için yayıncılara Osmanlı nüfusu hakkında nüfus sicillerinden çıkarılmış nüfus sayılarını gösteren malzeme sağlamış, bu malzeme ilk kez Notice Statistique. Superficie et Population (1910) başlığı ile 1914 yılının Almanach de Gotha'sında yayınlanmıştı. Burada Osmanlı vilayetlerinin yalnızca toplam nüfus sayıları veriliyor, etnik veya dinsel topluluklara değinilmiyordu. Polybios, Almanach de Gotha' daki toplam nüfus sayılarını almış ve kendine göre etnik topluluklara bölüştürmüştür. Ancak etnisiteye göre böldüğü sayıların toplamı daima Almanach de Gotha'da yayınlanmış sayı ile örtüşüyordu. Onun düzenlemesine göre etnik topluluklar içinde Rumların sayısı kabaca Patrikhane istatistiklerindeki sayıyı yansıtıyordu. Böylece yaratılan görüntü, Polybios'in, Türklerce yapılan ve “1910 nüfus sayımı” adı verilen bir sayımın ayrıntılı verilerini yayınlamış olduğu şeklinde idi. Oysa 1910 yılı Osmanlı Nüfus sicili verileri incelendiğinde Trabzon Vilayeti'ndeki toplam Rum nüfusun 260 bin civarında olduğu görülür. McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 92-95, 101.

¹¹³ Şemseddin Sami'nin Kamûsü'l-a'lâm adlı eserinde ve Trabzon Vilayet Salnamesi'nde ise, XX. yüzyılın başında Görele Kazası'nda 34.059'u Türk, 876'sı Rum ve 211'i Ermeni olmak üzere toplam 35.146 kişi yaşadığı belirtilmektedir. Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, s. 255;

Rum, 80 Ermeni; Görele'de 33.682 Türk, 640 Rum, 211 Ermeni; Tirebolu'da 30.999 Türk, 17.882 Rum, 708 Ermeni; Giresun'da 46.207 Türk, 44.214 Rum, 6.582 Ermeni; Ordu'da 92.191 Türk, 19.390 Rum, 7.339 Ermeni; Maçka'da 4.283 Türk ve 13.437 Rum; Rize'de 93.176 Türk, 1.424 Rum; Atina (Pazar)'da 37.622 Türk, 400 Rum; Hopa'da 33.520 Türk, 400 Rum; Of'da 67.567 Türk, 700 Rum; Gümüşhane'de 25.091 Türk, 5.997 Rum;¹¹⁴ Giresun'da ise 72.943 Türk, 15.019 Rum ve 1.582 Ermeni olmak üzere toplam 89.544 kişi bulunmaktaydı.¹¹⁵

1912 tarihli bu istatistikte Trabzon Sancağı'nda olduğu gibi Samsun (Canik) Sancağı'nda da Rum nüfusun azınlıkta olduğu görülmektedir. Soteriades'e göre, Samsun merkez, Fatsa, Ünye, Çarşamba ve Bafra'dan oluşan Samsun Sancağı'nda 392.126 kişilik toplam nüfus içinde Türklerin mevcudu 233.454, Ortodoks Hıristiyanlar ise 136.087'idi.¹¹⁶

1913'te Trabzon Vilayeti nüfusuna dair bir diğer veri ise Abdülvahap Hayri'nin İktisadî Trabzon adlı eserinde yer alır. Burada Trabzon Vilayeti nüfusunu; 899.709 Müslüman, 148.715 Rum, 30.564 Ermeni, 1.027 Katolik, 1.217 Protestan olmak üzere toplam 1.081.232 olarak vermektedir.¹¹⁷

Karadeniz'in batı kısmında yer alan ve Bolu, Sinop, Çankırı Sancaklarından oluşan Kastamonu'nun demografik yapısına baktığımızda Hıristiyan nüfusun bu bölgede daha da azaldığı, Müslümanlar nüfusun %98, Hıristiyanların %2 düzeyinde olduğu görülmektedir.

1882-1893 nüfus sayım sonuçları ve 1894 yılına ait Kastamonu Vilayet Salnamesi'ne göre; Kastamonu Sancağı'nda 1.663 Ermeni, 7.661 Rum, 359.978 Müslüman; Bolu Sancağı'nda; 1.155 Ermeni, 1.446 Rum, 304.055 Müslüman; Sinop Sancağı'nda; 2.470 Ermeni, 6.248 Rum, 121.262 Müslüman; Çankırı Sancağı'nda; 333 Ermeni, 738 Rum, 139.970 Müslüman olmak üzere vilayet genelinde, 5.621 Ermeni, 16.093 Rum, 925.244 Müslüman yaşamaktaydı.¹¹⁸

Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm* Cilt: V, İstanbul, 1314, s. 3918; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2009. s. 871-872.

¹¹⁴ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 187-216.

¹¹⁵ Yüksel, *Giresun Tarihi Yazıları*, s. 50.

¹¹⁶ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 203.

¹¹⁷ Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, Hazırlayan Melek Öksüz, Trabzon 2008, Serander Yayınları, s.40.

¹¹⁸ Necdet Hayta, Uğur Ünal, "1312 (1894) Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesine Göre Kastamonu Vilayeti", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu, 2001, s. 39...s.37-40.Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 188.

Şemseddin Sami, “Kamûsü'l Â'lâm” adlı eserinde XIX. yüzyıl sonu itibarı ile Kastamonu Vilayeti'nin nüfusunu; 960.000 Müslüman, 16.000 Rum ve 6.000 Ermeni olarak göstermektedir.¹¹⁹ Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından basılan Documents Diplomatiques ve Vital Cuinet'in La Turguie d'Asie adlı yayınlarda ise aynı dönemde Kastamonu'nun toplam nüfusu 1.018.912 kişi olup, bu nüfusun ancak %2.1'i yani 21.507'si Rumlardan oluşmaktaydı.¹²⁰

Kastamonu Vilayetindeki bu nüfus yapısı XX. yüzyılın başlarında da aynı düzeyde seyretmiş, hatta Müslümanlar lehine artış göstermiştir. 1903 tarihli vilayet salnamesine göre, Kastamonu Vilayeti genelinde 7.275 Ermeni, 18.568 Rum ve 1.001.723 Müslüman olmak üzere toplam 1.027.566 nüfus yaşamaktaydı.¹²¹ 1905-1906 Osmanlı nüfus sayımında Kastamonu Vilayeti genelinde 1.088.137 Müslüman, 23.061 Rum ve 9.809 Ermeni yaşadığı belirtilirken¹²² Rum Patrikhanesi'nin 1912 yılı istatistiğinde ve Soteriades'in bu istatistiğe dayanarak hazırladığı “Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor” adlı eserinde ise Rum nüfusu 24.919, Türk nüfusu ise 938.435 olarak gösterilmektedir.¹²³

Karadeniz'in kıyı kesimlerindeki Rum nüfusunun Türklere oranının iç kesimlerde Rumlar aleyhine daha da düşük olduğu görülmektedir. Soteriades'in verdiği rakamlara göre, 1912'de Sivas Vilayeti'nde 839.514 kişi yaşamaktaydı ve bunun 99.376 (%8.9)'sini Rumlar oluşturmaktaydı.¹²⁴ Yine Soteriades'e göre Amasya Sancağı'nda 285.339 kişilik toplam nüfus içinde 36.739 ve Tokat Sancağı'nda 216.893 kişilik nüfus içinde 27.174 Rum bulunmaktaydı.¹²⁵ Yalnız Gümüşhane'de durumun farklılık arz ettiği, Hıristiyan nüfusun diğer iç kesimlerdeki nüfusa oranla biraz daha fazla olduğu ancak sancak genelindeki

¹¹⁹ Ahmet Rifat Güzey, “XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu”, *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu*, 2001, s. 121. s.121-136.

¹²⁰ Livre Jaune-Documents Diplomatiques (1893-1897), Paris, 1897; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I-IV, Paris, 1890-1894.

¹²¹ Erdal Arslan, “1903 Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesinde Anlatılan Kastamonu”, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Eylül 2003, Ankara*, 2005, s. 60.

¹²² Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 202-203.

¹²³ Soteriades, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, s. p. 6; İbrahim Meral, *Mütarekeden Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1998, s. 108.

¹²⁴ Soteriades, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, s. 6.

¹²⁵ Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerin Kökeni*, s. 219-221.

nüfusa göre yine azınlıkta kaldığı görülmektedir. Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre, XX. yüzyıl başında Gümüşhane Sancağı'nda 87.692 Müslüman'a karşılık, 30.564 Rum, 1.712 de Ermeni yaşamaktaydı.¹²⁶

I. Dünya Savaşı başladığında ise Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 18.519.971'di.¹²⁷ Ancak bu genel nüfus içerisindeki Rum nüfusu konusunda ciddi çelişkiler ve verilen rakamlar arasında uçurumlar bulunmaktadır. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu adlı eserinde Türkiye'de toplam 1.729.738 Rum'un yaşadığını belirtirken, McCarthy Türkiye'de bulunan Rum nüfusunu 1.112.698 olarak göstermektedir.¹²⁸ Tevfik Çavdar ise, Misak-ı Milli sınırları içindeki toplam nüfusun, 14.118.968 olduğunu ve bu toplam içerisinde 1.167.948'inin Rum, 587.960'ının da Ermenilerden oluştuğunu belirtmektedir.¹²⁹

Osmanlı resmi istatistiklerine göre, 1914 yılında Canik hariç Trabzon Vilayeti'nde toplam 1.122.947 kişi bulunmakta olup, bu nüfusun 921.128'ini Müslümanlar, 161.574'ünü Rumlar, 37.549 Ermeniler ve 2.696'sını da diğerleri oluşturmaktaydı.¹³⁰ Canik Mutasarrıflığı'nda ise 256.950'si Müslüman, 98.739 Rum, 27.058 Ermeni ve 1.555 diğer unsurlar olmak üzere 393.302 nüfus bulunmaktaydı.¹³¹ İdari bölge olarak Sivas'a bağlı olan ve Havza, Köprü, Gümüşhacıköy, Merzifon ve Ladik'i içersine alan Amasya Sancağı'nda da toplam 230.263 nüfus olup, bu nüfusun 178.639'u Müslüman, 24.950'si Rum, 23.017'si Ermeni ve 3.657'si diğer etnik ve dini unsurlardan oluşmaktaydı.¹³²

¹²⁶ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2008. s. 429.; Çadircı, 19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri, s. 23.

¹²⁷ Bu nüfusun 15.044.846'sını Müslümanlar, 1.729.738'ini Rumlar, 1.161.169'unu Ermeniler, 187.073'ü Yahudiler ve 397.145'i de diğer unsurlar oluşturmaktaydı. Karpat, Osmanlı Nüfusu, s. 226-227; Stanford J. Shaw, "Ottoman Census System and Population 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, (Oct. 1978, p. 336.

¹²⁸ McCarthy, Rum nüfus sayılarının *Polybios* (D.Kalopethakes) tarafından hazırlanan "Greece Before the Conferance" adlı eserden alındığını belirtmiştir McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, s. 92-93.

¹²⁹ Tevfik Çavdar, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul, 1971, s. 16.

¹³⁰ Belirtilen nüfus, Trabzon Merkez, Ordu, Of, Akçaabat, Tirebolu, Sürmene, Giresun, Görele, Vakfıkebir, Maçka, Lazistan (Rize), Hopa, Gümüşhane, Torul, Şiran ve Kelkit'i kapsamaktaydı. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 218-222.

¹³¹ Bu nüfus ise Canik merkez, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Bafra, ve Terme kazalarının toplamını ifade etmektedir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 218-222; Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı 1914 Nüfusu*, s. 226-237.

¹³² Karadeniz'in daha iç kesimlerini oluşturan Tokat Sancağı'nda da Müslüman, Rum ve Ermeni nüfus oranları diğerlerinden çok farklı değildi ve Müslüman nüfusu; 17.699 Rum ve

Bolu Sancağı ile birlikte Batı Karadeniz Bölgesi'nin önemli bir kısmının yer aldığı Kastamonu Vilayeti'nde ise toplam 1.175.875 nüfus yaşamakta olup, bu nüfusun 1.136.583 'ü Türk, 26.109'u Rum ve 11.929'u Ermeni idi.¹³³

I. Dünya Savaşından hemen sonra bölgedeki nüfus yapısına bakıldığında gayrimüslim nüfusa nazaran Türk nüfusunda önemli ölçüde azalma olduğu görülmektedir. Nitekim savaş sonrası süreçte bölgedeki İngiliz kontrol subayları tarafından 12 Aralık 1919'da Londra'ya gönderilen raporda Trabzon Vilayeti'nde 921.100 Türk, 160.600 Rum ve 40.200 Ermeni olmak üzere toplam 1.122.700 nüfus olduğu bildirilirken¹³⁴, İngiltere Dışişleri Bankalığı'nın Mart 1920'de hazırladığı ayrıntılı raporda da Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane'de; 648.000 Türk, 192.000 Rum, 33.000 Ermeni olmak üzere toplam 1.075.000 nüfus yaşadığı belirtilmekteydi.¹³⁵ ABD tarafından görevlendirilen King-Crane Komisyonu'nun 28 Haziran 1919'da hazırladığı raporda da Doğu Karadeniz'de yaşayan Rumların ve Ermenilerin sayısı toplam 200.000 olarak gösterilmiştir.¹³⁶ Londra'da basılan "The London Committee of Unredeemed Greeks, The Liberation of the Grek People in Turkey" adlı eserde ise – ki Türklerin Rumlara yönelik çeşitli baskı ve sindirme faaliyetlerinin yürütüldüğü belirtilerek Helenizm'in bitirilmeye çalışıldığı ifade edilmekteydi- Trabzon Vilayetinde 957.866 Müslüman yanında, 355.533 Rum'un da yaşadığı kaydedilmektedir.¹³⁷

Karadeniz Bölgesi'ndeki bu nüfus tablosunun I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren özellikle Pontusçu Rumlar, Yunanlılar ve Fener Rum Patrikhanesi tarafından bölgeye çok sayıda Rum göçmeni getirilerek hem gerçek anlamda hem de kağıt üzerinde değiştirilmeye çalışıldığı görülür. Ortaya atılan rakamlar herhangi bir kaynağa veya ciddi bir istatistiğe dayanmadığından kendi aralarında bile büyük farklılıklar arz etmektedirler.

Pontusçu Rumların izledikleri başka bir yol da, Müslüman unsuru, hatta Türkleri dahi kendi arasında gerek yerleşim yerine gerekse kültürüne göre

21.336 Ermeni'ye karşılık 258.851gibi çok büyük bir çoğunluğu oluşturuyordu. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 216-217.

¹³³ Meral, *Mütarekeden Cumhuriyet'e Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı*, s. 212; Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 218-223

¹³⁴ İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office): *FO (Foreign Office)*, 371/4239 264329

¹³⁵ *FO371/4239 264329*

¹³⁶ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* (Çev: Şirin Tekeli), İstanbul, 1995, s. 400.

¹³⁷ The London Committee of Unredeemed Greeks, *The Liberation of the Grek People in Turkey*, London 1919, s. 1-11.

parçalarken, Ortodoks Hristiyanları bir bütün olarak Rum kabul etmeleri idi. 1956'da Atina'da yayınlanan 'Pontus Cumhuriyeti Nasıl ve Niçin Başarıya Ulaşamadı' adlı eserinde Pavlidis, Pontus'la ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Pontus, Rus hududundan baslar, Trabzon ve Sivas vilayetlerinin tamamını ve Kastamonu vilayetinin bir kısmını içine alarak, Karadeniz kıyısı boyunca Sinop ötesine kadar uzanır. Bütün Pontus 70.000 kilometre karelik bir sahayı kaplar. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce burada 800.000 Rum, 450.000 Müslüman ve 750.000 de Kürt, Ermeni, Acem, Laz, çeşitli Hristiyanlar, biraz Musevi ve pek az da Avrupalı olmak üzere iki milyonluk bir nüfus barınmaktaydı.*”¹³⁸

Pavlidis, bu istatistikleri Pontusçu liderlerden Marsilyalı Rum Constantinidis'in verdiği rakamları düzeltmek suretiyle elde ettiğini belirtmekle beraber yine de Rumların sayısını mübalağalı gösterdiği açıktır. Zira Pavlidis'in ileri sürdüğü rakamlar dönemin Yunanistan Başbakanı Venizelos'un Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtıradan belirtilen Rum sayısının yaklaşık iki misli idi. Venizelos, muhtırasında Karadeniz Bölgesi'ndeki Rum nüfusunu; 353.533'ü Trabzon, 99.376'sı Sivas, 24.919'u da Kastamonu'da olma üzere toplam 477.828 olarak belirtmekteydi. Aynı muhtıradan Türk nüfusu ise; Trabzon'da 957.876, Sivas'ta 839.514 ve Kastamonu'da 938.435 olmak üzere toplam 2.735.815 olarak gösterilmektedir.¹³⁹

Venizelos, muhtırasında ileri sürdüğü rakamları nereden aldığını bildirmemekle beraber Makkas'ın 1919'da yayınladığı “Anadolu'nun Yunanlılığı” adlı kitabının 77. sayfasında 1912 tarihli Türk istatistiklerinden faydalanarak bu rakamların elde edildiğini iddia etmektedir. Hâlbuki adı geçen resmi Türk istatistikleri değil, Fener Patrikhanesi'nin 1912 tarihli istatistikleridir.¹⁴⁰

Bölgedeki Hristiyan nüfusa dair veriler içeren bir diğer belge de Hrisantos'a aittir. Hrisantos, bölge Rumları adına Paris Konferansındaki 5'ler Konseyi'ne 2 Mayıs 1919'da sunduğu memorandumda, Trabzon Vilayetinin tamamı, Sivas Vilayeti'nin Karahisar-ı Şarki ve Amasya sancakları ile Kastamonu Vilayetinin Sinop sancağını kapsayan yerleşim birimlerini Pontus Bölgesi olarak tanımlamıştır.¹⁴¹ Barış için zor kararlar vereceğini ifade ettiği Konsey'e, bu

¹³⁸ Kitsikis, a.g.e., s. 30.

¹³⁹ Kitsikis, a.g.e., s. 30-31; Çapa, a.g.e., s. 24-25.

¹⁴⁰ Kitsikis, a.g.e., s. 31; Çapa, a.g.e., s. 24-25;

¹⁴¹ *Pontus Meselesi*, Haz: Yılmaz Kurt, Ankara 1995, TBMM Basımevi, s. 107-110. Memorandumun Paris Konferansı'na sunulan orijinal metni için Bkz. *The Euxine Pontus*

kararlarını kolaylaştırmak amacıyla reddedilmesi imkânsız belgeler sunma imkânı tanınması dileğinde bulunan Hrisantos, Pontus bölgesinde toplam 1.068.000 kişinin yaşadığını, bu nüfusun 600.000'den fazlasının Rum olduğunu, 1880'lerden itibaren Kafkasya'ya göç etmiş olan Rumlarla birlikte bölgede toplam 850.000 Rum nüfusun bulunduğunu iddia etmektedir. İddiasını ispatlamak amacıyla Trabzon Vilayeti'nin 1908'de yayımladığı resmi istatistiği olan Salnamede bu rakamın yalnızca Trabzon Vilayeti için 500.000 Rum olarak gösterildiğini ifade etmektedir.¹⁴²

Memorandum'undaki tezini desteklemek amacıyla çarpıtmalarını sürdüren Hrisantos, 1912'de kurulan Kamil Paşa Hükümeti'nin yaptırdığı seçimde Patrikhane ile bir anlaşma yaparak seçim bölgelerini yeniden düzenlendiğini ve her 100.000 kişiye bir milletvekili esasının kabul edildiğini ifade ederek bu seçimlerin sonucunda Pontus bölgesi olarak nitelediği bölgeden toplam 7 milletvekilin seçilerek Meclis-i Mebusan'a gittiğini, dolayısıyla bölgede 700.000 Rum'un yaşadığının Kamil Paşa hükümeti tarafından da kabul edildiğini açıklamaya çalışmaktadır.

Hrisantos'un memorandumunda ileri sürdüğü bu bilgilerden hiç biri doğru değildir. Öncelikle yukarıda da belirttiğimiz üzere Trabzon Vilayeti salnamesinin sonuncusu 1904 tarihlidir ve burada Trabzon Vilayeti toplam nüfusu; 1.006.192'si Müslüman, 194.169'u Rum, 51.639'u Ermeni, 1526'sı Katolik ve 1290'ı Protestan olmak üzere toplam 1.254.816 kişi olarak gösterilmektedir.¹⁴³ İkinci olarak II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Mebusan seçimlerinin ne şekilde yapılacağı 20 Eylül 1324 tarihli kanunla belirlenmiş ve 1908, 1912, 1914 ve 1919 seçimleri bu kanuna göre yapılmıştır. Buna göre Hrisantos'un iddia ettiği gibi her 100.000 kişiye bir milletvekili değil, her 50.000 erkek nüfus için bir milletvekili seçilecektir. Nüfusu 50.000'den az olan sancaklar için bu sayı 25.000'e indirilmiştir.¹⁴⁴ Bu sistem doğrultusunda gerçekleştirilen II. Meşrutiyet dönemi I, II ve III. Devre seçimlerinin ilkinde (17 Aralık 1908–18 Ocak 1912) toplam 21 milletvekilinden yalnızca Trabzon merkez sancağından Matyo Kofidi adlı Rum

Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference, His Eminence Mgr. Chrysanthos, Archbishop of Trebizonde, May 2, 1919, Paris, s. 1-7.

¹⁴² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Veysel Usta, "Trabzon Metropolt Hrisantos'un Paris Konferansı'na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi", *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri*, Samsun, 17-19 Mayıs 2009.

¹⁴³ *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Hazırlayan: Kudret Emiroğlu, Ankara, 2009. s. 873.

¹⁴⁴ İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci*, Ankara 1977, TBMM Vakfı Yayınları, Cilt: 1, s. 244.

milletvekili olarak seçilmiş,¹⁴⁵ II. devrede (1912-1912 – 18.4.1912 – 05.08.1912) toplam 10 milletvekilliğinden hepsini Müslümanlar çıkarmış,¹⁴⁶ III. Devrede ise (27 Mayıs 1914- 21 Aralık 1918) bölgedeki toplam 13 milletvekilliğinden Trabzon, Canik ve Karahisar-ı Şarki Sancağından 1'er olmak üzere Rum cemaatine mensup toplam 3 milletvekili seçilmiştir.¹⁴⁷

Hrisantos, Konferansa sunduğu memorandumda, uyguladığı başka bir yöntem de Bölgede yaşayan Ortodoks Rum nüfusunun hepsini Ortodoks Grek gösterirken, Müslüman nüfusu ise 340.000 gerçek Türk, 200.000 Sürmeneli, 50.000 Kafkasyalı, 200.000 Oflu ve 5.000 Stavriyun gibi olmayan etnik bir tasnife tabi tutmasıdır. Hrisantos'un Pontus bölgesi olarak tanımladığı alanın içinde Lazistan Sancağı da bulunmasına rağmen, memorandumda toplam Türk nüfusunu verirken bu sancakta yaşayan Türk nüfusunu kapsam dışına alarak vermesi de bölgedeki Türk nüfusunu Rumlardan az göstermek amacıyla yapılmış başka bir tahrifat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerek Hrisantos'un, gerek Venizelos'un gerekse Pavlidis ve Makkas'ın Karadeniz Bölgesi'ndeki Pontus Rum nüfusu ile ilgili olarak ileri sürdükleri rakamların abartma ve Avrupa kamuoyunu yanıltmaya yönelik olduğu, yukarıda XIX. yüzyılın başından itibaren yerli ve yabancı kaynaklara dayanarak verdiğimiz karşılaştırmalı rakamlardan açıkça anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın başından I. Dünya Savaşı'na kadar geçen yaklaşık yüz yıllık bir sürece bakıldığında Karadeniz Bölgesi'ndeki gayrimüslim nüfusunun büyük bir değişime uğramadığı, ya da en azından Rumların iddia ettiği gibi Osmanlı Devleti'nin Rumları göçe tabi tutmasından dolayı azalmadığı, aksine bir miktar arttığı¹⁴⁸ ancak hiçbir zaman bölgedeki toplam nüfusun %15-20'sini aşmadığı dikkati çekmektedir. Elimizde 1919 yılına dair nüfus verileri olmamakla birlikte Hrisantos'un Pontus bölgesi olarak tanımladığı Trabzon Vilayetinin tamamı, Sivas Vilayetinin Karahisar-ı Şarki ve Amasya sancakları ile Kastamonu Vilayetinin Sinop sancağının 1904-1905 yılı verilerine göre Müslüman ve Rum olmak üzere toplam nüfusu 1.432.550

¹⁴⁵ İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 31-23, 36, 40-41, 48

¹⁴⁶ İhsan Güneş, *a.g.e.*, s. 48,50-53.

¹⁴⁷ İhsan Güneş, *a.g.e.*,s. 60-64.

¹⁴⁸ Özellikle Samsun ve civarındaki Rum nüfus geçen 50-60 yıla göre ciddi oranda artmıştı. Örneğin Mütareke döneminde Samsun'a 30.000 civarında bu bölge nüfusundan olmayan göçmen getirilmişti. Yeni durumda Samsun'da 180.000 Müslüman'a karşı 60.000 Hristiyan olmuştu. Türk istiklal Harbi V,I, İç Ayaklanmalar (1919-1921), Ankara, 1964, s. 139.

olup, bu nüfusun 1.210.241'i Müslümanlar (%84.5), 222.309'unu ise Rumlar (%15.5) oluşturmaktaydı.¹⁴⁹

Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904, s. 871-873; İsmail Bozalioğlu, "Karahisar-ı Şarki'nin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair (1870-1926)",

<http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17699>; *Yurt Ansiklope-disi* Cilt:9, s.6767; *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt:1, s. 432.

KAYNAKÇA

- Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, (Haz.: Melek Öksüz), Trabzon 2008.
- Akalın, Cüneyt, “Batılıların Gözüyle Trabzon”, *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul, 1997, s. 245-252.
- Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı*, Dersaadet 1311-1314.
- Araund The Black Sea, Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circasia, Daghestan, The Crimea, Roumenia*. By William Elory Curtis Author of “Turkestan: The Heart of Asia”, “Between The Andes and The Ocean”, Today in Syria and Paletsine”, “Modern India”, ETC., Hodder & Stoughton, New York, 1911.
- Arslan, Erdal, “1903 Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesinde Anlatılan Kastamonu”, *İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 18-20 Eylül 2003*, Ankara, 2005, s. 57-88.
- Bilici, Faruk, “XIX. Yüzyılın Başında Trabzon'daki Fransız Konsolosluğu: Paris'in Arka Kapısı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2007, Sayı:3, s. 35-48.
- Bostan, Hanefi, “XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdari Taksimatı ve Nüfusu”, *Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, 1997, s. 123-124.
- Bostan, Hanefi, *XV ve XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, TTK Yay, Ankara, 2002.
- Bostan, Hanifi, “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısı”, *Geçmişten Günümüze Pontus Sorunu*, Ankara, 2007, s. 141.
- Bozalioğlu, İsmail, “Karahisar-ı Şarki'nin İdari, Ekonomik ve Sosyal Durumuna Dair (1870-1926)”,
<http://www.sebinkarahisar.bel.tr/default.aspx?pid=31479&nid=17699>.
- Çadırcı, Musa, “19. YY. 2. Yarısında Karadeniz Kentleri (Trabzon ve Samsun)”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (Uluslararası)*, 1-3 Haziran 1988, Samsun, 1990, s. 15-23.

-
- Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK Yay, Ankara, 1991.
- Çavdar, Tevfik, *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul, 1971.
- Çebi, Sıtkı, *Ordu Şehri Belediye Tarihi*, Ordu, 2002.
- Düstur, Birinci Tertib, I. Cilt*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1289.
- Emecen, Feridun, "Trabzon Eyaleti'nin Batı Sınırları", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*" (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999, s. 159-166.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı'da Gayri Müslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yay, İstanbul, 1990.
- Fallmerayer, Jacob Philip, *Doğu'dan Fragmanlar* (Çev.: Hüseyin Salihoğlu), İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Güler, Ali, *Rakamlarla Türkiye'de Azınlıklar*, Ankara, 2001.
- Günay, Selçuk, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı (Doktora Ön Çalışması)*, Erzurum, 1980, s. 38-67.
- Güneş, İhsan, *Türk Parlamento Tarihi, Meşrutiyete Geçiş Süreci 1*, TBMM Vakfı Yay, Ankara 1977.
- Güzey, Ahmet Rifat, "XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu*, 2001, s.121-136.
- Hayta, Necdet-Ünal Uğur, "1312 (1894) Yılı Kastamonu Vilayet Salnamesine Göre Kastamonu Vilayeti", *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri, 21-23 Mayıs 2000, Kastamonu*, 2001.
- İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office): *FO (Foreign Office)*, 371/4239 264329
- İpek, Nedim, "Canik Sancağı'nın Nüfusuna Dair Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 10, s. 146.
- Karagöz, Rıza, "II. Meşrutiyet Döneminde Canik Sancağında İdari Yapılanma", *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, Samsun 2006, s. 65-81.

-
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943.
- Karaman, Oktay, "Seyahatnamelere Göre Giresun", *Giresun Tarihi Sempozyumu, 24-25 Mayıs 1996*, İstanbul, 1997, s. 163-171.
- Karaman, Oktay, *Giresun Kazası (1850-1900), Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum, 1999.
- Livre Jaune, Documents Diplomatiques (1893-1897), Paris, 1897.
- McCarthy, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu* (Çev.: Bilge Umar), İstanbul, 1998.
- Meral, İbrahim, *Mütarekeden Cumhuriyet'e (30 Ekim 1918-29 Ekim 1923) Azınlıkların Sosyal, Ekonomik, Demografik Yapısı ve Dış Ülkelerle Olan İlişkileri (Basılmamış Doktora Tezi)*, Ankara, 1998.
- Munro, William Bennet, "Fransa'nın Taşra İdaresi", (Çev.: V.Tönük), *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944 s. 156-182.
- Okuyan, Abdurrahman, *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde (1875-1900) Trabzon (Basılmamış Doktora Tezi)*, Samsun, 2003.
- Ortaylı, İlber, "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul, 1997, s. 262-280.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler 1840-1878*, Ankara 1974.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (Çev.: Serap Yılmaz), İstanbul, 1997.
- Pentzopoulou, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, Londra, 2002.
- Pentzopoulou, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*, s. 30;
- Pontus Meselesi*, Haz: Yılmaz Kurt, TBMM Basımevi, Ankara 1995.
- Sakin, Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı, 1914 Nüfusu*, İstanbul, 2008.
- Sarısakal, Baki, *Bir Kentin Tarihi Samsun*, İkinci Kitap, Samsun, 2003.
- Sencer, Muzaffer, *Türkiye'nin Yönetim Yapısı*, İstanbul, 1986.

-
- Shaw, Stanford J., "Otoman Census System and Population 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3, (Oct. 1978, p. 325-338.
- Soteriades, George, *Hellenism in the Balkan Peninsula and Asia Minor*, London, 1918.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lâm Cilt:2-5*, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996.
- Tekindağ, Şehabeddin, *İslam Ansiklopedisi 12/1*, M.E.B, İstanbul, 1993, s. 468-469.
- Telliöğlü, İbrahim, "Vital Cuinet'e Göre Karadeniz Bölgesi'nin Nüfusu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Elazığ 1998, Sayı: 3, s. 95-102.
- The Euxine Pontus Question, Memorandum Submitted to the Peace Conference*, His Eminence Mgr. Chrysanthos, Archbishop of Trebizonde, May 2, Paris, 1919, s. 1-7.
- The London Committee of Unredeemed Greeks, *The Liberation of the Grek People in Turkey*, London 1919.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 1993.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1875*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara 1995.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1878*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 1999.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1879*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 1999.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2002.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1896*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2007.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1901*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1902*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2008.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1903*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2009.
- Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, (Haz.: Kudret Emiroğlu), Ankara, 2009.
- Turan, Ömer, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, III/III, s. 1549.

-
- Turgay, A. Üner, “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elementes of Ethnic Conflict”, *Chiristians and Jews in the Ottoman Empire* (Ed.: B. Braude-B.Lewis), New York, 1982.
- Türk istiklal Harbi VI, İç Ayaklanmalar (1919-1921), Ankara, 1964.
- Usta, Veysel, “Trabzon Metropolti Hrisantos’un Paris Konferansı’na Sunduğu Muhtıranın Tenkidi”, *19 Mayıs ve Milli Mücadelede Samsun Sempozyumu Bildirileri*, Samsun, 17-19 Mayıs 2009.
- Usta, Veysel, *Anabasis’ten Atatürk’e Seyahatnamelerle Trabzon*, Trabzon, 1999.
- Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie I*, Paris, 1892.
- Waline, Marcel, “Fransız İdare Hukukunda Vilayet” (Çev.: V. Tönük) *Türk İdare Dergisi*, Sayı: 170, Eylül-Ekim 1944, s.113–131.
- Yerasimos, Stefanos, “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati” (Çev.: İsmet Akça-Didem Danış), *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul, 1997, s. 281-303.
- Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu* (Çev: Şirin Tekeli), İstanbul, 1995.
- Yılmaz, Özgür, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon 1808-1878* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2006.
- Yurt Ansiklopedisi Cilt: 1, 9*, Anadolu Yay, İstanbul, 1981.
- Yüksel, Ayhan, *Giresun Yazıları*, İstanbul, 2007.